

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

OBRAZ VYBRANÝCH SOMATISMŮ V ČESKÉM JAZYCE
LINGUISTIC PICTURE OF THE PARTICULAR SOMATISMS IN
CZECH

Vedoucí bakalářské/diplomové práce: PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Autor/ka BP: Adéla Škanderová
Papírníkova 611, 142 00 Praha 4
Specializace v pedagogice, anglický jazyk – český jazyk
Prezenční studium

Rok dokončení BP/DP: 2013

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Obraz vybraných somatismů v českém jazyce* vypracoval(a) pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury.

Prohlašuji, že odevzdaná elektronická verze bakalářské práce je identická s její tištěnou podobou.

Praha, 2.5. 2013

.....
vlastnoruční podpis

Touto cestou bych ráda vyjádřila velké díky panu dr. Ladislavovi Janovcovi za jeho podnětné rady, trpělivost, ochotu a vstřícnost při vedení bakalářské práce. Rovněž bych chtěla poděkovat všem účastníkům úternického kognitivnělingvistického kroužku na FF UK (především doc. Ireně Vaňkové), jejichž připomínky a rady jsem velmi ocenila.

Děkuji také své rodině a blízkým, kteří mi byli při zrodu bakalářské práce oporou.

.....

podpis

Obsah

Úvod.....	6
1 Jazykový obraz světa v kontextu kognitivní lingvistiky.....	7
2 Kognitivní věda	7
2.1 Jazyk v kognitivním rámci.....	9
2.2 Kognitivní lingvistika	10
3 Anatomický aspekt aneb psychofyzický problém.....	11
4 Modularita.....	12
5 Jazykový obraz světa.....	13
5.1 Debaty o jazyku.....	13
5.2 Lingvistika poslední doby a její antropologická povaha.....	14
5.3 Univerzální a relativní aneb oči a brýle poprvé.....	15
5.3.1 Univerzální a relativní.....	15
5.3.2 Sémantické univerzálie	15
5.4 Teorie prototypů.....	16
5.5 Sinij a goluboj aneb co je konceptualizace	17
5.6 Oči a brýle podruhé.....	18
5.7 Zkušenostní realismus a antropocentrismus.....	18
5.7.1 Antropocentrismus.....	19
5.7.2 Čísla a míry.....	20
5.7.3 Být nahoře a dole.....	20
5.8 Definice.....	21
5.9 Přirozenost jako základní pilíř jazykového obrazu světa.....	23
5.10 Metafora	24
5.10.1 Metaferein neboli přenášet.....	24
5.10.2 Metafora na každý den.....	25
5.10.3 Metafora v kognitivní lingvistice	26
5.11 Kategorizace.....	27
5.11.1 Kategorie radiální.....	27
5.11.2 Úskalí kategorií	28
5.11.3 Dělení kategorií	28
5.12 Představová schémata	29
5.13 Konotace	29
5.13.1 Vůně, květiny, slunce.....	29
5.13.2 Důkaz	29
1 Metodika praktické části	31
2 Žaludek.....	32
2.1 Etymologie.....	32
2.2 Žaludek a jeho charakteristika.....	32
2.3 Žaludek primárně jako orgán a jeho schopnost trávit.....	33
2.3.1 Jazykový obraz žaludku primárně jako orgánu.....	35
2.3.1.1 Nádoba.....	35
2.3.1.2 Stroj.....	35
2.3.1.3 Místo	36
2.3.2 Deriváty.....	36
2.3.3 Bolest: břicho vs žaludek.....	37
2.3.4 Trávení jako vlastnost žaludku (člověka).....	37
2.4 Žaludek jako sídlo emocionální a morální odolnosti	38
2.5 Žaludek jako vnitřek / povaha individua.....	41

2.5.1 Deriváty.....	41
2.6 Žaludek jako oblast.....	41
3 Žlučník a žluč.....	41
3.1 Etymologie.....	41
3.2 Žlučník, žluč a jejich charakteristika.....	42
3.3 Žlučník a žluč jako součást trávicí soustavy.....	43
3.3.1 Deriváty.....	43
3.4 Žlučník a žluč jako nemoc.....	43
3.4.1 Deriváty.....	44
3.5 Žlučník a žluč jako sídlo negativních emocí.....	44
3.5.1 Deriváty	46
3.6 Žlutá je (ne)dobrá, už je to tak.....	46
4 Žáha.....	47
4.1 Etymologie.....	47
4.2 Žáha a její charakteristika.....	48
4.3 Žáha primárně anatomicky.....	48
4.4 Žáha jako sídlo negativních emocí.....	49
5 Střevo.....	49
5.1 Etymologie.....	49
5.2 Střevo a jeho charakteristika.....	50
5.3 Střevo primárně jako trávicí orgán.....	50
5.3.1 Deriváty.....	51
5.4 Slepé střevo.....	51
5.5 Střevo jako vnitřek / povaha individua.....	52
5.6 Střevo jako lidská schopnost.....	52
5.7 Střevo vs žaludek	53
ZÁVĚR.....	54
RESUMÉ.....	56
ABSTRACT.....	56
KLÍČOVÁ SLOVA.....	57
POUŽITÁ LITERATURA.....	58

Úvod

Význam pojmu je definován jako aktivní interakce, spolupráce, vzájemné objasňování a porozumění v rámci více vědních oborů. Cílem kooperace v rámci vědního systému je pak synergický a integrovaný úsudek o konkrétní problematice.

Dnešní doba přináší širokou škálu samostatných vědních oborů, jejichž kvantita právě implikuje neschopnost existence v izolaci. Při studiu ekonomie je těžké se obejít bez poznatků sociologie a matematiky, je-li v záběru naší práce historie, spolupráce s etnologií nebo heraldikou je nevyhnutelná. Vědy setkávající se v určitém oboru si však nemusí být nijak blízké, např. onomastika jako disciplína lingvistická může čerpat z pedologie, historie a geografie, aby dosáhla uspokojivého vysvětlení jevů. Tím se dostáváme k objasnění, proč by bylo nesprávné a snad i nemožné spolupráci vědních oborů vyloučit.

Celá tato práce bude principem interdisciplinarit protkána. To znamená, že často bude problémem zařadit zkoumání do metodologie konkrétního a pevně vymezeného vědního oboru. Otázka je, zdali to je vůbec nutné.

Druhá věc je kategorizace jako obecná lidská tendence. Za zdůraznění tato zmínka stojí o to víc, připustíme-li fakt, že samotný charakter kognitivní vědy, tedy vědy zásadní pro kontext této práce, se zdá být výsledkem a propojením věd jiných, příbuzných.

Tato bakalářská práce je zaměřená na problematiku kognitivní lingvistiky. Je pomyslně rozdělena do dvou částí, teoretické a praktické. Od pojmu kognice, konceptu kognitivní vědy a lingvistiky je pozornost věnována základním tématům této průnikové vědy, jako je jazyk v kognitivním rámci, antropologická povaha jazyka, konceptualizace a kategorizace.

Definice jazykového obrazu světa a metafora je pomyslným počátkem části praktické, která se snaží popsat vybrané somatismy za pomoci teorie profilů. Cílem práce je analýza vybraných profilů a jejich představových schémat. Přínos práce se spatřuje v jiném pohledu na lingvistické jednotky, tj. v pohledu kognitivnělingvistickém.

1 Jazykový obraz světa v kontextu kognitivní lingvistiky

Ústředním tématem této práce je jazykový obraz světa a jeho projevy v somatismech. Jelikož se pojem jazykového obrazu světa nevyskytuje izolovaně, je třeba se seznámit s jeho, přeneseně řečeno, vědeckým okolím a pozadím. Jak bylo možné vidět, je bezprostředně spjat s pojmem *kognice* a kognitivní lingvistikou (vědou), která je sama o sobě vnímána jako věda průniková. Jako další stádium a klíč k porozumění problematiky jazykového obrazu světa je třeba vnímat jazyk jako prostředek, médium poznávání světa.

Jazyk nepochybně souvisí s funkcí mozku a jeho strukturami. Pohledů a názorů na problematiku je několik, nicméně kognitivní lingvistika se převážně shoduje na duševních aktivitách jako vlastnostech lidské mysli, které jsou dány neurofyziologickou aktivitou, mohou je však i zároveň limitovat. Studium neurofyziologického aspektu se tedy jeví spíše jako irelevantní.

S organizací souvisí také modularita, tedy zda je kognice složena ze subsystémů nebo jestli tvoří integrovaný systém. Otázkou mateřského jazyka se zabývají univerzalisté a relativisté, přičemž úloha mateřského jazyka je pro relativisty zásadní, neboť funguje jako síto, přes které svět vnímáme. Univerzalisté naopak zastávají názor společného psychického základu, jednoty u všech živých bytostí.

Snad nejdůležitějším postřehem k problematice je lakoffovsko-johnsonsky laděný koncept zkušenostního realismu a antropocentrismu. Člověk přes sebe vnímá svět, on slouží jako míra a měřítko věcí v jeho okolí, které na základě toho pak pojmenovává. Lidská tělesnost a přes ní filtrovaná lidská zkušenost se promítá do vnímání světa a tím i do jazykového obrazu světa.

V kontextu kategorizace nelze opominout ani teorií prototypů, tvořící základ jazykového obrazu světa. Práci neboli aktivitu, která probíhá na úrovni pojmů, označujeme jako konceptualizaci.

2 Kognitivní věda

S pojmem jazykového obrazu světa souvisí nepochybně kognitivní věda, neboť, jak uvádí Irena Vaňková, „na základě jazyka lze vnímat, jak dané společenství konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí svět, v jakých souřadnicích rozumí, jaké jsou základy jeho kultury“.¹

¹ VAŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 58

Před proniknutím do problematiky kognitivní lingvistiky je třeba objasnit pojem kognice. Kognice znamená soubor pochodů, jejichž prostřednictvím člověk poznává sebe samého a okolní svět. Zkráceně a jednoduše řečeno, poznání. Předmět jejího zkoumání můžeme objasnit citací I. M. Havla, který říká, že je to „povaha mysli a její fungování, a to nejen se zřetelem k rozumovým složkám a poznávání v úzkém smyslu slova: kromě vnímání, učení a usuzování jde kognitivní vědě o výkony mysli v nejširším smyslu, racionální i neracionální jednání, paměť, komunikaci, kreativní činnost, intencionalitu, vědomí“.²

Kognitivní věda je spojena i s umělou inteligencí, připouští se tedy rovněž určité srovnání procesů probíhajících v mozku a v počítači. Právě rozmach moderní techniky a výzkum umělé inteligence stál při zrodu kognitivní vědy. Dalším faktorem jejího vývoje byla kooperace a propojování rozmanitých vědních odvětví, které zkoumaly lidskou mysl různými metodami a odlišnými pohledy.

Podle Moniky Schwarzové (2009, s. 64) je princip kognitivní vědy následující: „Základním předpokladem kognitivní vědy je, že specifickým způsobem mentálně reprezentujeme okolní svět a že na těchto mentálních strukturách probíhají děje, které umožňují komplexní chování“. Jelikož můžeme s těmito obsahy provádět jisté operace, nepokládáme znalosti za statické a, silně řečeno, jen naučené. Z toho můžeme usoudit, že naše kognitivní kompetence se skládá ze znalostí jak strukturních, tak i procedurálních (Schwarzová, 1996, s. 64), k tomu viz níže.

Stručný popis můžeme ještě doplnit o konkrétní otázky, na něž se kognitivní věda snaží najít odpověď. George Lakoff uvádí otázky typu: „Co je to rozum? Jak zpracováváme své zkušenosti? Co je to pojmový systém a jak je uspořádán? Používají všichni lidé stejný pojmový systém? Jestliže ano, jaký? Pokud ne, co přesně mají všichni lidé společného v tom, jak myslí“?³

Jak již bylo zmíněno výše, vyhnout se interdisciplinárním vztahům je ve vědě takřka nemožné. Ivan M. Havel tuto skutečnost ještě utužuje. Kognitivní vědu pokládá za žákovský příklad vědy ne interdisciplinární, ale dokonce transdisciplinární. Své stanovisko vysvětluje spoluprací a soužitím vědních oborů od psychologie, přes lingvistiku až ke kybernetice. Pojem interdisciplinarit je pro něj v případě kognitivní vědy nedostačující (Havel, 2000, s. 362).

Metodologický pluralismus je nezbytný k pojetí a objasnění lidské kognice v celé

² HAVEL, Ivan M.: Věda o duši, Vesmír, roč. 79, 2000, 362-363

³ LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Tridáda, 2006, 11

šíří její složitosti. Dá se říci, že oborová kooperace, interdisciplinarita, nebo chceme-li z Havlova pojetí transdisciplinarita, je prioritním cílem vědy. S lidskou kognicí pracuje filozofie, zabývající se noetickými otázkami kognitivní vědy. Jmenujme neurovědu, která se zabývá fyziologickými aspekty kognice, a v jejím rámci neurolingvistiku, zabývající se fungováním mozku a jeho center (Schwarzová, 2009, s. 12). V případě neurovědy se výzkum může ubírat i praktickým směrem, kde jsou hlavními tématy souvislosti mezi místy poškození konkrétního centra v mozku a danou poruchou řeči (např. afázií). S neurovědou jde ruku v ruce psycholingvistika, neboť čerpá z experimentálně podložených výsledků neurovědy. Věda jako taková se pak zabývá zpracováním jazyka a činiteli řečové komunikace. Do výčtu můžeme přispět i psychologíí, která zkoumá lidské mentální schopnosti obecně, a již výše zmíněná kybernetika, informatika, pracující s jazykem umělým (Nebeská, 1992, s. 37).

Záběr vědy je poměrně široký, nelze se tedy divit, že cesta vzniku disciplíny vedla přes širokou škálu rozličných oborů, které lidskou mysl zkoumaly z různých pohledů. Právem může dělat dojem vědy průnikové.

2.1 Jazyk v kognitivním rámci

Pro toto odvětví jazykovědy jsou klíčové procesy probíhající v naší mysli. Nyní se nabízí otázka, jak lidská mysl pracuje s jazykem (či naopak) a co jazyk o mysli vypovídá. Jazyk je právě totiž ten prostředek, který umožňuje dozvědět se něco o kognitivních strukturách, jimiž je člověk zakotven ve světě. Umožňuje také poznávat procesy z hlediska přímého pozorování nepoznatelné. Tato východiska ústí v jednu klíčovou myšlenku pro tuto práci, a to, že „jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál. Proto jsou v kognitivní lingvistice důležitými tématy kategorizace a význam“.⁴

Zajímavé je pozorovat vztah mezi jazykovým a mimojazykovým. Neurověda nás v poslední době obohatila o poznatky nervových činností, v nichž došlo k zajímavému závěru; naše mimojazykové i jazykové poznání je uloženo společně, ve stejných neuronových okruzích, kde dochází ke společné aktivaci. Vzorce nervové činnosti zahrnují všechny složky jeho významu (denotativní, kolokační, sociální, apod.), ostatně i v kognitivní psycholingvistice je význam pojat jako výčet všech kontextů, v nichž se slovo objevuje. Z toho vyplývá, že nervové činnosti odrážejí nashromážděnou zkušenost jedince

⁴ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 21

s jazykem a každým novým setkáním a zkušeností se mohou měnit. Jinými slovy můžeme říct, že význam je užití (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 22).

2.2 Kognitivní lingvistika

Ač bychom předpokládali, že jazyk byl od vzniku kognitivní vědy či pojmu kognice těsně spjat s kognitivním systémem, můžeme být poněkud překvapeni. Moderní lingvistika se totiž často od začlenění, zahrnutí jazyka do kognitivních procesů distancovala nebo nevyjadřovala. S přelomem 20. a 21. století však můžeme sledovat tendence, které tento nedostatek napravují. Slovem nedostatek tuto skutečnost můžeme nazvat z toho důvodu, že sepětí mezi jazykem a kognicí je, ba dokonce musí být těsné. Patří totiž mezi ty prostředky, jejichž prostřednictvím poznáváme náš okolní svět. Mluvíme tedy o té části kognitivní vědy, která se zabývá jazykem jako součástí kognice.

Pro orientaci v kognitivní lingvistice je třeba ujasnit závěry, se kterými odvětví jazykovědy pracuje. Následující tvrzení nemusí akceptovat, jak bylo zmíněno, každý lingvista, sdílí je však většina kognitivních přístupů (není možná překvapující, že kognitivně orientovaná lingvistika se slučuje do určité míry s přístupy kognitivní vědy):

„Lidské chování je determinováno komplexním systémem mentálních struktur a procedur. Tento systém se člení na řadu subsystémů, které se opírají zčásti o specifické a zčásti o obecné principy. Jazyková kapacita je neurobiologicky zakotvena ve strukturních a funkčních zákonitostech lidského mozku. Jazyk jako kognitivní systém se ale dá popisovat i na abstraktní úrovni nezávisle na své fyziologické bázi“.⁵ V našem mozku tedy nacházíme mentální struktury, které stojí za naší schopností jazyk rozvíjet a realizovat. Proces ale samozřejmě nefunguje sám. Pokud nevyvíjíme dostatečné úsilí, pro jazykový vývoj to může mít značné důsledky. Tím jsme však už překročili brány vědy zvané aplikovaná lingvistika, která předmětem této práce není.

Co se týče zaměření vědy, jejím cílem je postihnout neuropsychologickou realitu jazyka a popsat ty procesy a struktury, které se manifestují v jazyku. Považujeme ji tedy za vědu mentalistickou, neboť jazyk vnímá jako součást kognice a považuje mentální aspekt za klíčový (Schwarzová, 2009, s. 33).

Pokud jde o cíle kognitivní lingvistiky, je možno je charakterizovat následovně: „Cílem je na jedné straně explicitně popsat inherentní vlastnosti příslušného mentálního systému znalostí, na straně druhé popsat způsoby jeho interakce s ostatními kognitivními

⁵ SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 32

subsystémy“.⁶ Autorka tedy zdůrazňuje, že systémová znalost jazyka by měla být zkoumána v kontextu kognice, neboť se zaměřujeme na jazyk jako celek. Důraz se klade na dlouho zanedbávané aspekty sémantické, čistě syntaktický přístup se jeví jako nedostatečný, neadekvátní. Obsahové struktury jsou samy o sobě součástí jazyka, a proto jim musí být kladena značná pozornost (tamtéž). Závažnost a hodnota významu v kognitivní lingvistice je již ostatně odhalena v českém prostředí publikací *Co na srdci, to na jazyku* (Vaňková, Nebeská a kol., 2005).

K lepšímu porozumění druhého je nutné objasnit pojem *kompetence*. Teoretická lingvistika pracovala s pojmem *kompetence* ve smyslu zúženém; kompetenci byla chápána tedy znalost jazyka ve statickém slova smyslu. Pojmy jako paměť, jazyková kapacita a pozornost byly z objektu zájmu buď vyřazeny úplně, nebo byly považovány za součást *performance*. Pokud však mluvíme o rozšířeném pojmu kompetence, pracujeme nejen se systémem jazykových znalostí, ale také s mechanismy, které tento proces realizují. Lidská jazyková kapacita (lidská schopnost používat jazyk) má tedy chápání jak strukturální, tak procedurální, kdy první zahrnuje mentální systém znalostí a druhý zpracovávací mechanismy. Z již zmíněného můžeme vyvodit druhý cíl této vědy, tj. tendence k poznání procedurální kompetence, jinými slovy realizačních procesů, které jsou z hlediska dnešní kognitivní lingvistiky považovány za klíčové, co se jazykové kapacity týče (Schwarzová, 2009, s. 33). Jako důkaz by mohly posloužit poznatky patologie, které implikují, že nedokonalostí a poruchy vychází právě z intaktní procedurální kompetence.

Rychlý diskurz do hlubin kognitivní lingvistiky můžeme metaforicky uzavřít tím, že připomíná mozaiku, přičemž každý drobný kousek ji tvořící je specifická vědní disciplína. Nabízí a sjednocuje otázky z psycholingvistiky, neurolingvistiky, teoretické lingvistiky a jiných věd, „zároveň usouvztažňuje aspekty reprezentace a zpracování jazyka“.⁷ Jak vidno, i když je kognitivní lingvistika co do terminologie věda nezávislá, opět vidíme, jak nevyhnutelný, užitečný a prospěšný princip interdisciplinarit je.

3 Anatomický aspekt aneb psychofyzický problém

Při zaobírání se tématem jazyk, myšlení, kognice, vyvstává otázka, zaujímá-li neurověda v kognitivně lingvistickém zkoumání důležité postavení a zda je vůbec relevantní ke studiu jazyka.

⁶ SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 33

⁷ SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 34

Pro práci na poli lingvistiky nám postačí, že kognitivní kapacity lze zkoumat na úrovni neuronální a mentální. V prvním případě je kognice popisována neurobiologickými metodami, kde se práce limituje pojmy, jako je neuron, synapse, přenašeč. Mentalistický přístup se vzdaluje od materiálního podkladu a na abstraktní rovině popisuje procedurální a strukturní aspekty (jasným důsledkem je rozdílná terminologie). Každá snaha o (větší) integraci zmíněných dvou rovin posléze naráží na psychofyzický problém, tj. existují-li společné základy a podklady, o které se mentální i neuronální stavy mohou opřít (Schwarzová, 2009, s. 47-48).

Pokud jde o kognitivní vědu, opírá se o funkcionalismus. Myslí se tím přístup, kdy se lingvista při popisu mentálních jevů nemusí zabírat fyziologickou stránkou. Tyto výchozí pozice se nápadně liší od fyzikalismu, který vyzdvihuje neurofyziologickou rovinu a k popisu mentálních jevů ji považuje za nezbytnou. Extrémem je odnož fyzikalismu, tj. type-fyzikalismus, proklamující identitu mezi neuronální a mentální rovinou (tamtéž s. 48). K problematice psychofyzického problému se vyjádřil i Searle, který rovněž zastává stanovisko fyzikalistické a chápe duševní jevy jako vlastnosti mozku, které jsou dány neurofyziologickou aktivitou (Searle, 1986, cit. in Schwarzová, 2009).

Spor v oblasti psychofyzického problému, problému zabývajícího se mentálním a fyzikalistickým stanoviskem, jejich vztahem, závislostí a nadřazeností, je možné uzavřít následovně. Je nepopíratelné, že kognice je mentální funkční celek, který není možno zcela zredukovat na fyziologické a neuronální procesy. Fyziologické a neuronální hledisko však tvoří základ kognice a do jisté míry ho i limituje. Zmíněné myšlenky lze vměstnat do pojmu token-fyzikalismus, uznávající nepochybnou souvislost mezi neuronálními a mentálními stavy, úplnou izomorfii však vylučuje (tamtéž, s. 49).

4 Modularita

Modularita je označována jako skladebnost. Zde se kognitivní výzkum dotýká problematiky organizace lidské kognice. Vyčleňují se zde dva základní přístupy, a to modulární a holistický. Co se týče modulární koncepce, kognitivní funkce vidí jako ohraničené a lokalizovatelné v mozku. To v 18. století podpořil Gall svými pacienty, na kterých zkoumal různé poruchy mozku. Zjistil, že pokud jsou určité oblasti kognice poškozené, jiné fungovat mohou. Duševní funkce tedy považoval v mozku za rozmístěné samostatné komponenty. V novějším pojetí modularistické teorie je kognice považována za

komplexní systém, který se skládá ze subsystémů fungujících modulů. Každý modul pak vykonává svou práci. To však samozřejmě nevylučuje spolupráci a integritu některých modulů při určitých typech chování, tj. pokud popisujeme objekty, percepční, jazykový a pojmový systém spolupracují (Schwarzová, 2009, s. 18 —19). Přístup můžeme obhájit i výsledky ze zkoumání patologických jevů, který dokládá, „že se funkční architektura lidské kognice z velké části skládá z modulárně organizovaných subsystémů, to je zřejmé ze selektivních výpadků určitých komponent zpracování informace“.⁸

Holistický přístup, protipól přístupu zmíněného, odmítá dělitelnost na subsystémy a moduly. Nositelem jazykové schopnosti a kapacity je z pohledu této koncepce celý kognitivní systém. „Cílem holisticky orientovaného výzkumu kognice je popsat soubor univerzálních principů (...), které jsou v rovnocenné míře základem všech mentálních schopností“.⁹ S tím souvisí i pojetí gramatiky, která má být výsledkem komplexních konceptualizačních procesů. Konceptualizací se pak myslí spojení informací z různých oblastí lidské činnosti a zkušenosti. Například nenalzáme žádný závazný předěl mezi pragmatikou a sémantikou a syntaktické jevy chápeme jako odraz sémanticko-konceptuálních a funkčních principů (Schwarzová, 2009, s. 42 — 43).

5 Jazykový obraz světa

5.1 Debaty o jazyku

Je všeobecně známo, že jazyk není pouze důkazem lidské kognitivity, ale je to i jev kulturní, antropologický a sémiotický. Jazyk podává jistou interpretaci světa, interakci se světem kolem. Jungmann se k problematice jazyka vyjádřil následovně: „Jazyk jest ta nejvýtečnější, dle zvláštního země prouhu, mravů, směřování, náklonností, a dle tisícových každého národa rozdílů uzpůsobená filosofie (...), tak on složením, zvukem a povahou svou ten nejjistější a nejvěrnější obraz počátku, zobecnění, zdělání, povahy a způsoby samého národu představuje, takže v jednom jazyku jako celý národ žije“.¹⁰ Je to jev vyplývající z povahy národa, čímž slouží i jako filosofie konkrétního národa. Každý národ je jiný, jeho zkušenost se světem je odlišná a následky toho nese jazyk.

I filosofové jako J. G. Herder nebo W. Humboldt o jazyce smýšleli. Herder použil pro jazyk slovo *rezervoár*, který si národ nese a uchovává v něm svůj historický vklad.

⁸ SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 22

⁹ SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 42

¹⁰ JUNGSMANN, Josef. *Dvojí rozmlouvání o jazyku českém: Rozmlouvání druhé* [online]. Hlasatel český, 1806[cit. 2013-03-25]. Dostupné z: <http://texty.citanka.cz/jungsmann/2roz1-2.html>

Humboldt razil názor, že v jazyce se skrývá pohled na svět, způsob myšlení a prožívání.

Američané Sapir a Whorf jsou zastánci jazykového determinismu, tzn. „že způsob vidění našeho světa je determinován naším mateřským jazykem“¹¹, a jazykového relativismu, tedy co jazyk, to jiný pohled na svět. Pokud jde o multilingvismus, jedinec může tyto pohledy na svět střídat (v kontextu metafory brýlí jako jazyka může střídat brýle). Odlišnost světů pak záleží na tom, jak si jsou naše jazyky blízké či naopak (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 49 — 50).

5.2 Lingvistika poslední doby a její antropologická povaha

Poslední čtvrtstoletí světové lingvistiky se rozrůstá do dimenzí zkoumající lidskou zkušenost a spojitost jazyka s řečí, myšlením a kulturou. Zde lze řeč, lidskou zkušenost, myšlení a mysl ve spojitosti s jazykem nazvat tzv. antropologickým aspektem.

Právě tento aspekt se uplatňuje i v kognitivní lingvistice. Dá se říci, že kognitivní lingvistika zkoumá a poznává procesy učení, myšlení, kreativity, fantazie, vnímání pomocí jazykově-významových struktur. Pod pojmem jazykově významové struktury si lze představit například metaforu. Metafora je definována jako tropa neboli obrazné přirovnání na základě vnější podobnosti. Americký představitel kognitivní lingvistiky George Lakoff považuje s Markem Johnsonem metaforu za nápovědu a vysvětlení, jak náš konceptuální jazykový systém funguje.

Jména Lakoff a Johnson jsou také spojeni s publikací *Philosophy in the Flesh*, jejíž název vypovídá o základní myšlence kognitivismu. Jedná se o tzv. zkušenostní realismus (experencialismus), podle kterého se do našeho vnímání promítá naše tělesnost. Přes tento „filtr“ pak pojmáme a vnímáme svět. I samotná kniha *Philosophy in the Flesh*, proklamující experencialismus, implikuje tělenost. Jednou z možných interpretací této tělesnosti je maso; maso v jakékoli podobě, svalstvo, maso jako potrava, maso jako podoba člověka (I saw him in films but never in flesh). Samotné maso, které se objevuje v mnoha frazeologických spojení, má ale i další významy a může stát za mnoha pojmy a našimi interpretacemi. Z důvodu volby slova *flesh* v názvu může být i jedna z interpretací živost, skutečnost. Jinými slovy naznačuje, že tato filosofie je skutečná, živá, reálná, vhodná (Vaňková, 2007, s. 46 — 47).

¹¹ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 49

Kognitivistické pojetí Lakoffovy a Johnsovy filosofie v podobě zkušenostního realismu se zdá být jeden ze základních pilířů ke studiu jazykového obrazu světa, bude mu tedy věnována samostatná kapitola (viz níže).

5.3 Univerzální a relativní aneb oči a brýle poprvé

5.3.1 Univerzální a relativní

V obecné lingvistice se mluví o univerzáliích jako o společných charakteristikách jazyka/skupiny jazyků. Ty jevy a charakteristiky, které dělají konkrétní jazyk odlišnějším, se nazývají specifika. Novější lingvistická teorie popisuje pojem *univerzální* odlišným způsobem a dává ho do opozice s adjektivem *relativní*. Rozdělení se týká (mateřského) jazyka jako důležitého komponentu, v tomto smyslu i média, při vnímání a poznávání světa. Univerzalisté zastávají ten názor, že lidé jako příslušníci stejného biologického druhu, mají vnímání podstatných věcí společné, neboť sdílí jisté psychické charakteristiky, konkrétně tzv. psychickou jednotu. Pokud se objeví něco, čím se liší (čím se naše jazyky liší), jsou to marginální záležitosti. Jako protiklad k univerzalizmu se v dnešní lingvistice hlásí relativismus. Relativisté nahlízejí na mateřský jazyk jako na základní „síto“, přes které vnímáme a poznáváme okolní svět. Důležité je nejen přijetí mateřského jazyka, ale i kulturní prostředí, v kterém jsme ho rozvíjeli. Přijetí jazyka a jeho vývoj v určitém kulturním prostředí jsou tedy příčinami, že se kategorizací a prožíváním lišíme. Jazyk funguje přeneseně jako brýle, přes které koukáme na svět (tamtéž, s. 52).

Jsou i tací lingvisté, např. Goddard a Wierzbicka, kteří tvrdí, že je třeba zastat stanovisko kompromisu. Zaujímá názor, „že většina jazykových konceptů je sice vázána na daný jazyk, ale že existuje malé množství univerzálních pojmů: takových, jejichž existence je prokazatelná ve všech jazycích, jsou nadjazykové“.¹² Shromážděním těchto univerzálií by skupina lingvistů mohla formulovat základ pro zkoumání specifických pojmů všech světových jazyků.

5.3.2 Sémantické univerzálie

Wierzbicka tyto pojmy označuje jako elementární sémantické jednotky, sémantické univerzálie, „atomy významu“, ze kterých se v naší mysli skládá vše ostatní a složitější. Zde jde, jednoduše řečeno, o hledání takových struktur, kterých je jen omezené množství a mapují lidskou mysl a strukturu. Ztotožňuje se zde hledání pojmu a hledání významu, což

¹² VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 38

odporuje klasickému pojetí problematiky rozlišení pojmu a významu (kde pojem je univerzální, nadjazykový a význam je daný konkrétním jazykem) (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 39).

V praxi se tento koncept aplikuje pomocí „sémantických primitivů“, které se pokládají jednak za univerzální pojmy a jednak za elementární sémantické jednotky. Jde o výčet určitých částí slovní zásoby (lidské činnosti) a jim podřízené univerzální pojmy (tamtéž, s. 39). Např. „Hodnocení: dobrý, špatný; determinátory: tento, stejný, jiný; substance: já, ty, někdo (osoba), něco (věc), lidé“.¹³

Pochopitelně záleží na tom, co je kým považováno za univerzální pojmy a koncepty. Američané Berlin a Kay rozpracovali barvy v kontextu mnoha jazyků a posléze vytvořili řetězec, který považují za univerzální inventář (neznamená to však, že v každém jazyce je barva konceptualizována). Řetězec považovali za vzorec zákonitostí, které jsou obecně platné, a tudíž koncept barvy byl pro ně univerzální. Základním bodem jejich teorie byla myšlenka, že každý jazyk má rozpracované koncepty alespoň pro černou a bílou barvu. Lépe řečeno, odstíny odlišují způsobem, které jsou blíže buď černé (tmavé), nebo bílé (světlé). Řetězec pokračuje stylem, že pokud jazykové společenství rozlišuje více jak dvě barvy, barva následující černou a bílou je červená. Další je zelená nebo žlutá apod. Naopak podle Wierzbické barva nepatří k univerzálním fenoménům (tamtéž, s. 39 — 41).

Je to například zkušenost vidění. Slovo *vidět* se totiž vyskytuje v každém jazyce stejně jako poznatek, že vidět (dobře) lze jen za světla a podmínky pro špatné vidění jsou ve tmě. Stejně to je i s konceptem slova *jako*, a to zvláště v přirovnáních zakládajících se na vizuálním základě, přesněji řečeno něco vypadá jako něco. Tyto dva univerzální koncepty pak stojí při vzniku tzv. teorie prototypů (tamtéž, s. 39 — 44).

5.4 Teorie prototypů

Jak je naznačeno výše, k teorii prototypů nás přivádí koncept slova *jako* a *vidět*. Prototypy jsou zásadní v tom smyslu, že slouží jako základní podklad našeho pojmového systému, a tudíž neoddělitelně souvisí s jazykovým obrazem světa.

Pokud je řeč o barvách, tedy jednotkách, které Wierzbicka neřadí mezi univerzální lidské koncepty, situace je zde jiná než u substancí (osoby, zvířata, věci, vlastnosti, apod.). Termínem prototyp se označuje to, co je typický reprezentant barvy neboli „nejtypičtější, nejlepší příklad“. Zmíněné „příklady“ vychází často, jak naznačil Patočka, z přírody, neboť

¹³ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 40

příroda, souznění a (snaha o) soužití s ní je právě prvotní zkušenost člověka v dějinách. Bavíme se o pojmech, jako je například slunce, noc, krev, oheň (tamtéž, s. 44).

Jako důkaz nám může posloužit australský jazyk walpiri, kde se, jednoduše řečeno, významové vazby mezi barvami a věcmi majícími konkrétní barvu skutečně sbíhají. Slovo *yalyu* znamená krev, *yalyu-yalyu* znamená červenou barvu. Reduplikace vyjadřuje, že *něco vypadá jako něco*. Další evidenci univerzálního konceptu *jako* lze najít i v angličtině, a to konkrétně u dvojice *gold* a *golden* neboli *zlatý* a *jako zlatý*. Co se češtiny týče, zelená barva se jevila pod lupou nejdříve jako nemotivovaná, zatímco později se zrodila myšlenka starého slovanského kořene *zel-*, který má poukazovat na rostlinnost a rostlinnost poukazuje na nositele zelené barvy (prototyp zelené barvy). Podobná tendence se objevuje v angličtině, kdy označení pro zelenou barvu, *green*, je odvozeno od slovesa *grow* neboli *růst* (tamtéž, s. 44). Jak to ale v jazyce bývá, není tu o nepravdelnosti nouze. Nelze zcela spoléhat na to, že se ve slootovorbě barvy nebo pojmenování označující barvu prototyp vždy vyskytne.

5.5 Sinij a goluboj aneb co je konceptualizace

Mezi smysly, které přijímá téměř nejvíce podnětů z okolí, řadíme zrak. Podle Wierzbické je v tomto směru nutné rozlišit percepci a konceptualizaci. Jelikož percepce barev se děje mezi sítnicí a mozkiem a je zde zdůrazněn aspekt fyziologický, percepce tohoto typu je v měřítku věd, jako je neurobiologie, popřípadě neuropsychologie. Pod konceptualizací si lze představit „procesy probíhající v naší mysli na úrovni pojmů. Slova, jimiž (v tomto případě o barvách) mluvíme, k našemu prožívání (barev) a myšlení (o barvách) významně poukazují“.¹⁴ Lingvistika se zabývá jazykem, tudíž naším zájmem je to, co se odehrává v mysli, nikoli co se odehrává v mozku, ačkoli je dobré mít na vědomí, že slovo *vidět* může mít v tomto směru dvojí chápání, tj. viděné pojmově uspořádávám a viděnému rozumím.

Následek odlišné konceptualizace je potom to, že Rus používá pro (českou) světlejší a tmavší modrou dvě odlišná slova (*sinij* a *goluboj*) a Vietnámec užívá jen jednoho slova pro vyjádření obou odstínů (*xanh*). Tyto jevy, výslednice odlišné konceptualizace, pak logicky souvisí i s jazykovým obrazem světa konkrétního jazyka. Zdroj čerpání lingvistika nachází v tom, co je všem lidem společné, vrozené, limitující. (tamtéž, s. 45)

¹⁴ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 44

Dochází ke spojení dvou elementů, tj. jazyka a mysli. Z hlediska pozorovatelnosti je daleko obtížnější zkoumat procesy v mysli než procesy v jazyce. Z tohoto důvodu je možné vysvětlovat procesy odehrávající se v lidské mysli na základě jazyka, tedy jeho užívání (vyjádření, spojení apod.), čímž se dostáváme ke studiu kognice, tedy jak, čím a prostřednictvím čeho si uvědomujeme okolní svět.

Klíčové pro pochopení principu jazykového obrazu světa je fakt, že naše tělesná ukotvenost v prostoru, lidská schopnost kategorizovat, chápat věci metaforicky a tvorba pojmového systému na základě opozice prototyp-stereotyp (viz Kategorizace) tvoří základ našeho chápání a pojímání obrazového jazyka světa. Tyto základní pilíře jsou všem jazykům společné. Nicméně každý další jazyk se ve svých vyšších a složitějších sférách vyvíjí samostatně, ať už (v závislosti na ostatní jazyky) více, nebo méně, a sleduje svůj individuální vývoj (tamtéž, s. 46).

5.6 Oči a brýle podruhé

Metaforu očí a brýlí nelze odloučit od pojmu kategorizace, o které bude řeč později (viz Kategorizace). Pro představu, kategorizace pracuje se slovy, která jsou různými jazykovými společenstvími (ne)používána, a významy, které se buď kryjí, či odchyľují. Za stručný příklad lze předeslat slovo *baby-sitter*, pro který není v češtině (ani například polštině) ekvivalent, nebo slovo *bolet*, které sice najdeme ve slovní zásobě snad každého jazyka, množina významů se mezi jazyky však může lišit (Vaňková, 2007, s. 53).

Samotná metafora, tj. brýle jazyka, se dá rozebrat v kontextu českého jazykového obrazu světa. Slovo *brýle*, odvozené od polodrahokamenu beryl, je předmět umožňující vidět svět jinak. Nejčastějším důvodem k nasazení brýlí je korekce zraku, používáme je za účelem ostřejšího vidění. V českém jazyce se objevují metaforý typu *mít růžové brýle*, *vidět přes černé brýle*, *brýle mámení*, *vidět přes své brýle* apod., které vedou k závěru, že je to předmět používaný za účelem zkreslení reality. Nasazení může znamenat jak optimismus, tak pesimismus (tamtéž, s. 54). Jak vidno, mozkový konceptualizační systém pracující s metaforou nezohledňuje fakt, že předmět byl vynalezen k účelu zdravotnímu, kvalitu života zlepšujícímu, nýbrž využívá jeho jiné charakteristiky, aby dosáhl využití i v jiném kontextu než zdravotním. Ale o metafoře až později.

5.7 Zkušenostní realismus a antropocentrismus

Zmínka o zkušenostním realismu již byla v této práci předeslána (viz Lingvistika poslední doby a její antropologická povaha). Zkušenostní realismus byl pojat mezi koncepte vysvětlující lidské percepce. Proklamuje myšlenku, že naše tělesnost se promítá do našeho vnímání světa. Autoři této myšlenky, Lakoff a Johnson, pokládají zkušenostní realismus (experencialismus) za základní vědecký přístup k člověku a světu.

I proto se tito dva lingvisté podrobují kritice jak objektivismu, tak subjektivismu. Stručně řečeno, objektivismus pokládá význam za nezávislý fenomén, nemající nic společného s lidskou zkušeností a lidskou schránkou. Naopak subjektivismus ho dává do přímé souvislosti s city, emocemi a intuicí, které se zásadně podílejí na nazírání a vnímání světa (Vaňková, 2007, s. 56). Oba tyto směry však pomíjí jedno, a to „způsob, jak rozumíme světu skrze své interakce s ním“.¹⁵

5.7.1 Antropocentrismus

Za základní koncept je podle lublinských autorů považován antropocentrismus. Je pokládán i za klíčový princip jazykového obrazu světa, neboť i když se projevuje mnoha způsoby, uplatňuje se ve všech jazycích a jeho sémantických polohách. Antropocentrismus je pohled na svět známý již od antiky. Spočívá v tom, že člověk tvoří východisko, středisko a měřítko pro všechno. U pojetí a vysvětlení významu v lingvistice to není jinak (tamtéž).

„Významy jsou de facto lidskými výtvoři, fungují (a lingvistika je má za úkol adekvátně vymezovat) vždy v relaci k lidským parametrům. (...) Jazykový obraz světa je vždy hodnotící, a kritériem hodnocení bývá právě lidské stanovisko, vycházející z lidských možností, potřeb a zájmů“.¹⁶ Člověk funguje jako měřítko, podle něhož se rozlišuje, zdali je něco *velké* – *malé* (uplatňují se rozměry lidského těla), zdali je něco *viditelné*, *barevné*, jestli něco *bolí* (rovina vnímání a smyslů), a výčet by mohl pokračovat.

Rozboru můžeme podrobit pojem houba. Z pohledu člověka je určitá houba malá, jedovatá, a pokud ji připodobníme ke konkrétní odrůdě (například muchomůrce červené), může být červená. Tyto charakteristiky je možné uplatnit jen z perspektivy člověka, neboť z mravenčí perspektivy je houba obrovská. Mluví-li se o jedovatosti, houba svým obsahem působí toxicky na organismus člověka, nikoli na organismus mravence (pro něj může být naopak důležitá). Pokud jde o objektivitu v oblasti barvy, byl by třeba výzkum percepce

¹⁵ VAŇKOVÁ.: Nádoba plná řeči, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 56

¹⁶ VAŇKOVÁ.: Nádoba plná řeči, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 57

barev u mimolidských bytostí, což je pro lingvistiku irelevantní. Zkoumat vlnové délky by bylo zbytečné taktéž, neboť přístroje jsou opět lidskými vynálezy (Vaňková, 2007, s. 56).

5.7.2 Číslo a míry

Jako nekompromisní důkaz úlohy lidské tělesnosti nám mohou posloužit i číslovky nebo míry. Americká lingvistika se zabývala studiem číslovek v několika světových jazycích. Co do flexe, došla k závěru, že číslovky sledují určitou pravidelnost až na tři výjimky, kterými byly opakovaně čísla jednička, dvojka a pětka, a to v množině zkoumaných jazyků opomíjející jejich genezi a vzájemný vztah. Odpovědí bylo zjištění, že tyto číslovky zaujímají v lidské konceptualizaci výlučné postavení, neboť člověk disponuje pěti prsty, dvěma očima, dvěma horními i dolními končetinami apod. Jednička se jeví jako naše individuum, náš základ a individuální odlišnost od množiny. Různé jazyky se v podrobnější konceptualizaci mohou lišit, staví však na těch stejných základech (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 60). Totéž se objevuje v biblické symbolice, kde číslo jedna zobrazuje Boha Otce. Číslo dvě znázorňuje lidskou a božskou podstatu Krista, Nový a Starý zákon a jeden ze symbolů čísla pět je dokonalost.

Průkaznost v podobě míry jsou jednotky typu, *loket*, *krok*, *palec* nebo *lok*, *hlt*, *špetka*. Nutno podotknout, že tyto jednotky se nepoužívají v teoretickém světě. Jsou asociovány se světem přirozeným a každodenním, tedy světem zdůrazňovaným jazykovým obrazem světa. Stejně je to s příklady *tam nedosáhneš*, *má vodu po pás*, *mám toho po krk* (tamtéž, s. 61).

Naprosto neoddělitelně souvisí koncept antropocentrismu s metaforou (lexikalizovanou), např. *hlávka zeli*, *ucho džbánu*, *hrdlo láhve*. I slovesa vyjadřující lidskou polohu se používají v přeneseném slova smyslu, šaty nám mohou *sednout*, čas může *běžet* a v televizi *jde pořad*. Při hodnocení lidského chování jsou používána spojení typu *chovat se jako zvíře*, *chovat se jako dobytek*, *je to husa/vůl*, *je to pavouk* apod. Člověk může mít naopak svůj *pach*, může *žrát* apod. Koncept významů těchto spojení je tedy opozice člověk – zvíře. Vedle pejorativních a depreciativních konotací existují však i ty pozitivní, kdy se lidé mezi sebou nazývají *beruškou*, *broukem*, *myškou*, *kocourkem* (tamtéž, s. 62).

5.7.3 Být nahoře a dole

Od antropocentrismu je odvozena i základní opozice nahoře – dole. Pokud je lidské tělo zdravé a schopné života, je vzpřímené a pohybuje se zezadu dopředu. Tento postoj je spojen jak se zdravím, tak i s úspěchem a pozitivní stránku života. Obyčejně se říká, že je někdo „nahore“. Naopak když je člověk nemocný, skleslý v náladě, nedaří se mu, je tzv. „dole“ – padá, hroutí se, směřuje k neúspěchu. Prostorová orientace a vzdálenost je připodobňována taktéž k tělu, zejména nos, ruce a boky jsou v českém jazyce frekventované – nosit někomu něco *až pod nos*, vidět autobus ujet *před nosem*, mít *po boku* milovanou osobu, mít *po ruce nůžky*. Výčtem se dá pokračovat například i na rovině směru (*šel za nosem*), času (*zkoušky přede mnou*), kvantity a míry (*mám ho po krk*, *mít něco v oku*, *o chlupek víc*). S antropocentrismem jde ruku v ruce antropomorfizace, která označuje tendenci polidšťovat, např. *pes žárli*, *vysavač vypověděl službu*, *pračka protestuje/stávkuje* apod. Významným jevem je vedle antropocentrismu opozice vlastní – cizí, kdy „vlastní“ a slova s ním spojená jako *rodina*, *domov*, *vlastní* je vnímáno pozitivně (bezpečí). Naopak „cizí“ nese asociaci spíše negativní, strach z něčeho nového, neočekávaného, nevlastního. Pozitivně pak působí i slova jako *otcovský*, *mateřský* (*je to mateřský typ*). Naopak slovo tchyně a *macecha* už kladné konotace nesdílí (*chovat se macešsky*) (tamtéž, s. 62-65).

Antropocentrismu, jako zásadnímu principu jazyka, a tedy jazykovému obrazu světa, se vyhnout nelze, v zájmu a předmětem zkoumání je totiž lidský svět. Přirozený svět člověka, svět, který je v zájmu humanitních věd a kde matematické a měřitelné své místo nenachází (Vaňková, 2007, s. 56). Člověk chodí vzpřímeně, dopředu. Jsou věci, které mu způsobují bolest, věci, které jsou pro něj velké, malé, neměřitelné, barevné, cítitelné, (ne)nesitelné apod. Lidská existence a přímo její konkrétní fyzická přítomnost (tělesnost) se promítá do jazykového obrazu světa, neboť naše zkušenost při střetu s tímto přirozeným světem se jeví jako zásadní. Zásadní ve smyslu myšlení, vnímání, jazyka a práce s ním. „Člověk je puze k tomu, aby všemu lidsky – na základě jazyka – porozuměl; a aby to vyslovil“.¹⁷

¹⁷ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 66

5.8 Definice

Definicí jazykového obrazu světa je spousta. Důvodem je zaměření jazykového zkoumání, tj. každá je vhodná z jiného hlediska. Publikace *Co na srdci, to na jazyku* Vaňkové a Nebeské (2005, 51 — 52) uvádí například:

Bartmiňského (1990): „...v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (přísllovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“

Zajímavou definici předložil i Tokarski (1993): „... soubor pravidel uložený v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje.“

Gipper (2001a) považoval jazykový obraz světa za „určitý způsob existence (jevení) světa.“

Lze vidět, že každý z lingvistů považoval za základní látku něco jiného. U Tokarského to byla gramatická pravidla, Bartmiňski zdůrazňoval interpretaci skutečnosti a Gipper nazval tento fenomén existencí (jevením) světa. Důležitější než otázka definic je spíše problematika povahy obrazu světa, tj. jaké má vlastnosti. Řadí se mezi ně heterogenost, dynamičnost, výběrovost, axiologičnost, integrálnost, kontextuálnost a transcendentnost.

Jazykový obraz světa je heterogenní. Je komplikovaný, vnitřně členěný (např. teritoriálně, sociálně, stylově). Obrazy světa vědních oborů se liší od těch, co mapují svět přirozený. Přirozený a každodenní svět je však centrem jazykového obrazu světa. Měl by být také antropocentrický a tvořený komunikací subjektivně orientovanou. Další charakteristikou je dynamičnost. Jazykový obraz světa není stálý, nýbrž se stále mění. Jeho základ se však pokládá za daný předky, tedy starý a neměnný. Pokud jde o dynamiku, v jazyce se objevuje zdravá tendence, a to je zrušit nebo proměnit stereotypy typu *cikán* (Rom), *hluchý* (neslyšící), ale například změnit i vnímání určité skupiny povolání, např. *policista*, *učitel*. Jazykový obraz světa podléhá rovněž změně způsobené vlivem a kontaktem s jinými jazyky. (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 53).

Skutečnost, že se soustředí na některé aspekty skutečnosti více a některé méně, se označuje jako výběrovost, která souvisí i s kategorizací. Například slovo *next* je do češtiny přeložitelné mnoha způsoby (příští, následující), čeština ale zase naopak nemá slovo pro vyjádření domácího zvířete chovaného zejména pro potěšení (anglicky *pet*).

Další vlastností jazykového obrazu světa je axiologičnost. Znamená to, že člověk vzhlíží, vnímá svět s jistou zaujatostí, hodnotí. Setkávají se tu opozice jako negativní x pozitivní, přátelský x nepřátelský, přitažlivý x odpudivý, vyvolávající obdiv, vyvolávající strach apod. Jeden z nejvýznamnějších protikladů se jeví lidskost x nelidskost. Bavíme se zde však o opozicích, jako je živý x mrtvý, vpravo x vlevo, nahoře x dole apod. I zde nese jeden komponent příznak negativní a druhý příznak pozitivní (tamtéž).

Pro kontextuálnost a integrálnost je klíčová ta skutečnost, že za centrální a hlavní se v jazykovém obrazu světa považuje lidsky pragmatický a praktický přístup ke světu (až sekundárně je v měřítku zájmu nazírání teoretické). Skutečnosti jsou nazírány takovým způsobem, jakým jsou pro člověka užitečné (pes hlídá, kočka chytá myši). Poslední z výčtu vlastností jazykového obrazu světa, transcendence, ve své podstatě označuje schopnost jazyka překračovat své meze. To by ale mohlo implikovat schopnost člověka překonávat své meze pomocí jazyka, kde narážíme na obecnou otázku lidských možností (kognitivita, smysly, tělesnost apod). V každém případě to, co nelze z hlediska tělesných i smyslových zkušeností prožít, je možné kompenzovat myšlením a mluvením, tj. metaforickým životem. Nelze opomenout metajazyk, který svou schopností reflektovat jazyk je sám důkazem transcendentnosti (tamtéž).

5.9 Přirozenost jako základní pilíř jazykového obrazu světa

V návaznosti na výše zmíněné lze opět připomenout, že jazykový obraz světa je složitý a mnohvrstevný a jeho jádrem je přirozený jazyk, skládající se z přirozené a základní lidské zkušenosti a interakce s přirozeným světem. I tím se od ostatních rovin jazykového obrazu světa liší. Je zde řeč o tzv. prvním jazyku, který své označení nese právě kvůli vývojovému stádiu, kdy se jím lidé učí dorozumívat, tedy dětství. Obsahuje nejnutnější struktury, kterými se dospělý může komunikačně spojit s dítětem. Logicky je tedy typický pro každodenní životní situace. Svou základovostí však může posloužit v komunikaci i v situacích extrémních a kritických, je možno ho tedy vnímat jako jazyk každému člověku nejbližší, nejjednodušší. Slouží totiž jako médium ve složitějších situacích, kdy za jeho pomoci můžeme vysvětlit hůře vysvětlitelné, nejasné, neznámé

(tamtéž, s. 56). Důvodem je stále jeho spjatost s nejpočetnějším množstvím uživatelů a, jak Bartmiński (Bartmiński, 2001b cit. in Vaňková, Nebeská a kol., 2005), v jeho schopnosti ukotvit „elementární struktury myšlení a percepce světa, spojené s elementárními potřebami člověka v elementárních situacích jeho existence“.

Obraz světa pojící se s tímto jazykem, jazykem prostého člověka, jeho situacemi a selským rozumem, se označuje jako naivní. Jak již bylo předesláno, příznačná je pro něj vyjadřovací konkrétnost, antropocentrismus a subjektivita v podobě generalizace a hodnocení. Sestavení slovníku hledajícího přirozený svět v podobě přirozeného jazyka by pak odhalilo poznání a limity mentálního světa průměrného člověka. Metodou k vytvoření tohoto slovníku by pak byl sběr nejpoužívanějších výrazů v co největším množství různých textů a výběr slovní zásoby pracující s elementárními situacemi a oblastmi průměrného člověka. Druhá metoda je například zásadní při výuce cizích jazyků, neboť slovní zásoba, příznačná právě pro primární životní situace, tvoří podklad naší řečové existence. Slovník obvykle čítá až 2000 slov, z pohledu učitelů cizích jazyků pak i 5000 slov. Do tohoto jádra patří slovní zásoba týkající se částí lidského těla, potrava, příbytek, oblékání, vztahy, počasí, přírodní živly apod. K těm abstraktním pak řadíme emoce, vnímání, intelekt, morálku, barvy, tvary apod (tamtéž, s. 57— 58).

5.10 Metafora

5.10.1 Metaferein neboli přenášet

Přemýšlení o světě, každodenní prožívání a zkušenosti jdou ruka v ruce s metaforou, neboť je funkcí kognitivního zrání. Metaforou se zabýval již Aristoteles, jehož slova používáme při definici metafory dodnes — „analogie mezi dvěma předměty, událostmi nebo vztahy“.¹⁸ V jeho definici se stále spatřuje jádro pojetí celé metafory, a to přenesení významu. Znamená to, že konotace slova v běžném textu se mění a přizpůsobuje se kontextu novému, chceme-li, cizímu. Black prezentuje tři interpretace metafory, kterými jsou *substituční interpretace*, *srovnání*, *interakce*. U prvního typu přenašeč významu narušuje smysl, metafora se tedy jeví jako zbytečná a uskutečněná spíše z estetických důvodů. U srovnání je metafora logicky vyjádřením podobnosti, např. *čas je řeka*, i když hraničí jen s podtypem substituce. Poslední interpretace, interakce, pracuje tak, že pojem, o kterém metafora něco tvrdí, i pojem, který přenáší význam z jednoho kontextu do druhého,

¹⁸ DRAAISMA Douwe: *Metafory paměti*, Praha: Mladá fronta, 2003, 17

vlastní určitý soubor konotací. Tyto konotace pak fungují ve vzájemné interakci. Jako příklad je možné uvést metaforu počítače v kontextu paměti, kdy „výměna asociací mezi počítačem a pamětí nejen vtiskla paměti techničtější charakter, ale učinila počítač psychologičtějším“.¹⁹ Na obhajobu interpretace metafory jako substituce je však třeba ocenit situace, kdy metafora vyjadřuje něco, co doslovně vyjádřit (ještě nebo vůbec) nejde. Jako učebnicový případ lze jmenovat biochemii, která ve svém slovníku řadu let používá spojení, že buňky imunitního systému *rozpoznávají* patogeny. Zde metaforu nelze vnímat jako nadbytečnou, ba naopak jako jediné řešení vyjádření (Draaisma, 2003, s. 17 — 21).

Teorie (interpretace) metafory jako interakce potřebuje doplnění. Jedna z poznámek rozvíjí myšlenku, že pokud je podstatou metafory interakce, tedy propojení asociací dvou oblastí, které vyústí v nový význam, je to tvrzení kategorií psychologie (tamtéž). Nabízí se pak otázky typu: „Může psychologie odhalovat principy fungování metafory? Které procesy se na vytváření a chápání metafor podílejí? Jakou roli hrají jazyk, paměť, vnímání? Co může – stručně řečeno – psychologie o metaforách vypovědět?“²⁰

Co se týče psychologie metafory, podle výzkumů prováděných na pacientech s různými poruchami hemisfér, je k rozšifrování obrazného použití jazyka třeba jazykového i obrazového procesu, respektive jejich integraci. I proto je kombinace obrazu a jazyka vhodná pro učení, neboť kombinuje názorné (obraz) a abstraktní (jazyk). Toho si byl vědom i Jan Amos Komenský, který už v díle *Didactica magna* propagoval názorné vyučování. Je navíc empiricky prokázáno, že metaforické části textů se pamatují lépe než ty doslovné (tamtéž, s. 23 — 26).

5.10.2 Metafora na každý den

S obrazným pojmenováním se člověk setkává na každém kroku. Jak bylo možno vidět v předešlé kapitole, nevyhýbá se ani tak exaktním vědám, jako je biochemie. Výčet věd by mohl samozřejmě pokračovat (fyzika – *odpor*, botanika – *babí ucho*, apod). V rámci lingvistiky se metafora prolíná do lexikologie, frazeologie, ale i například do synonymie. K základním obrazným pojmenováním, metonymií a metafoře patří synekdocha, leckdy je možné se setkat i s hyperbolou a přirovnáním. Záleží i na konkrétním pojetí jednotlivých jazykovědců, neboť synekdocha může být vnímána jako podkategorie metonymie (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 93 — 94).

¹⁹ DRAAISMA Douwe: Metafory paměti, Praha: Mladá fronta, 2003, 21

²⁰ DRAAISMA Douwe: Metafory paměti, Praha: Mladá fronta, 2003, 22

Metaforu lze z hlediska používání dělit na uzuální, tedy běžně používanou, např. hodinové *ručičky*, *myš* u počítače, nebo aktuální, které vznikají záměrně pro určitý estetický efekt, *prsty deště*, *město v slzách*. Nelze je však ztotožňovat jen se stylem uměleckým, používá je i publicistika. Určité metafory mají dobu životnosti, jsou populární jen určitou dobu (*plošné uplatnění*). Některé z nich se stanou součástí slovní zásoby a jazykovým společenstvím běžně používané (*vytunelovat banku*, *roviny jazyka*). V opačném případě se používají pouze v určitých registrech komunikace (*nechal běžet počítač*) (tamtéž, s. 94 — 95).

Metafoře věnovali čas i Lakoff a Johnson. Před analýzou jejich teorie o metaforách je klíčové poznamenat, že průlom myšlení o metaforách změnil poznatek, že „metafora je primárně jevem nikoli jazykovým, ale mentálním. Konceptuální systém má v našem životě zásadní roli, právě na něm je založeno naše myšlení a jednání“.²¹ Lakoffovy a Johnsonovy poznatky také vedly k tomu, že metafory jsou motivovány naší tělesnou zkušeností, což dokazují metafory typu *zvládnout to levou rukou*, *leží mu v žaludku*, *nemá to hlavu ani patu*, *opatrovat jako oko v hlavě* apod. Metafora se stala i předmětem diskuzí filosofie, kdy Andreťová tvrdí, že „překlenují propast mezi činností ducha, která není zjevná, a světem jevů, sjednocují myšlení a smyslovou zkušenost“.²² Tím implikuje i její nepostradatelnost, tj. pojmenovává nepojmenovatelné. Koncept nepostradatelnosti má však i své mínusy, neboť pokud si není množina uživatelů vědoma, že jde o metaforu, způsobuje to omezenost a neschopnost vidět jisté aspekty zkoumaného jevu (tamtéž, s. 97 — 98).

5.10.3 Metafora v kognitivní lingvistice

Naprosto zásadní roli hraje v kognitivní lingvistice teorie konceptuální (pojmové) metafory. Jinými slovy Lakoffova a Johnsonova teorie, kde je metafora pojímána jako „přirozená a neuvědomovaná součást lidského vnímání světa“.²³ Je spojena s každodenním prožíváním, zkušenostmi a světem člověka, tudíž i konceptualizací a pojmovým systémem, a jelikož ty jsou těsně spjaty s jazykem, lze tvrdit, že „lidský pojmový systém má metaforickou povahu“.²⁴ Z toho lze vyvodit, že primární proces metafory, jejího utváření je záležitostí pojmových struktur, její verbální vyslovení je již záležitostí až druhotnou.

²¹ VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 97

²² VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, 98

²³ VAŇKOVÁ, Irena: Nádoba plná řeči, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 69

²⁴ VAŇKOVÁ, Irena: Nádoba plná řeči, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 69

Například metafora *řeč je vodní tok* se dále větví na slovní spojení jako *ponořili se do hovoru, anglicky mluvila plynule, debata plyne* (Vaňková, 2007, s. 69).

Lakoffovsko-johnsonské pojetí metafory je trichotomie v podobě metafory strukturní, orientační a ontologické. Metafora strukturní pracuje na základě procesu mapování, kdy na základě určité korespondence mezi nimi, se přenáší struktura z oblasti zdrojové do oblasti cílové. Základem zdrojové oblasti je lidská zkušenost, zpravidla konkrétní, představitelná, tělesná, smyslová, hmatatelná. Cílová oblast se vyznačuje svou abstrakcí, proto je jen těžko vyjádřitelná bez pomoci metafory. Tímto způsobem se stávají myšlenky či díla životnými a mohou se *rodit, být živé x být dávno mrtvé, být dosud v plenkách* apod. Může se jim dostat i povahy pokrmu, mohou se stát *nechutnými, nestravitelnými, slabým odvarem, lahůdkou*. Knihu lze *hltat*, může být *nemastná neslaná* atd. Nesrozumitelnost, chaos je možné projevit slovem *guláš* (tamtéž, s. 69 — 70).

Druhý typ, orientační metafora, pracuje s protiklady vycházejícími z polohy člověka v prostoru (*nahoře – dole, vepředu – vzadu*). Jak bylo v této práci již několikrát zmíněno, tyto výrazy (metafory) jsou odvozeny z kulturně podmíněné lidské zkušenosti, která zde funguje jako filtr. Důraz na kulturu je neopominutelný, neboť interpretace emocí, stavů, štěstí, kvality, nálady, zdraví může být u každé lidské komunity, národa jiná. Jako ukázkový příklad může posloužit otázka vertikality lidského těla, kdy odchylka od jeho vzpřímenosti je asociována se stavem špatným a naopak, např. *má vysoké postavení, jde to s ním s kopce, srazili ho na kolena, hluboko klesl, zvýšili mu plat* apod (tamtéž). Vztah mezi vertikality a kvalitou se v češtině vyjadřuje i pomocí předložek – *podraz, podvodník, podplatit* (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 104).

Posledním typem z trichotomie je metafora ontologická, kdy zkušenost s hmotnými věcmi aplikujeme na rovinu abstraktní. Odtud pochází výrazy jako *má křehkou psychiku, sesypala se, tíha odpovědnosti* atd. Za podtyp ontologické metafory považuje Lakoff s Johnsonem personifikaci (Vaňková, 2007, s. 70).

5.11 Kategorizace

5.11.1 Kategorie radiální

Pokud je řeč o vnitřní hierarchii kategorie, její organizace spočívá ve vztahu k prototypu. Definicí a vymezení pojmu prototyp je mnoho, přičemž se i liší. Připomeňme, že nejčastěji je však vymezován „jako nejlepší příklad či zástupce dané kategorie a bývají s

ním spojeny určité prototypové efekty, např. k jeho vybavení nebo k posouzení jeho členství v dané kategorii je potřeba kratší reakční čas než u členů netypických, představa o prototypu ovlivňuje uvažování o méně typických členech“.²⁵ Ostatní členy kategorie jsou pak s prototypem propojeny sítí, přičemž nemusí s prototypem nebo sami mezi sebou sdílet určitý daný počet charakteristik, jsou propojeny na základě podobnosti. V kognitivní lingvistice lze pak toto schéma aplikovat například na významy lexikálních jednotek, syntaktických konstrukcí, fonémy apod., tedy různorodých množin. Nutno dodat, že kognitivní lingvistika pracuje s kategorií radiální, tedy vnitřně hierarchizovanou a co do vymezení neostrou. Její použití je výhodné především proto, „že různé členy jsou různě dobrými příklady dané kategorie (...), že kategorie mají nějakou vnitřní, vysvětlitelnou (...) strukturu a že jsou pojímány jako pružné a proměňující se, např. pod vlivem změn okolního světa“.²⁶ Jeví se jako psychologicky pravděpodobnější a navíc si všímají i výjimek, které vidí jako členy související s ostatními (Saicová Římalová, 2010, s. 13).

5.11.2 Úskalí kategorií

Kategorii radiální je vytýkáno, že její nedokonalost v (ne)ostrosti hranic může přerůst až v bezbřehost. Někteří lingvisté nekladou tomuto problému zvláštní váhu, pokud ano, nabízejí se i řešení v podobě ostrých hranic, která je však kompenzována nejistotou o umístění a členství. Vystává tedy otázka, jak je členství samo o sobě vymezeno. (Saicová Římalová, 2010, s. 13).

Polemizuje se i o tom, zdali každá kategorie musí mít radiální strukturu a zdali má/musí mít prototyp. Úvahy pokročily k poznání, že ne každá kategorie musí mít jeden ideální prototyp; prototyp může chybět, nebo postačí, že jeden z členů se mu podobá. Taktéž byla vzata v úvahu pluralita prototypů (Saicová Římalová, 2010, s. 13).

Samotný člen se může vyskytovat ve více kategoriích. Objevují se i takové lingvistické tendence, kdy se jazykovědci nesnaží ani tak pracovat s prototypem, jako se schématem či abstraktním významem, které by byly sdíleny všemi členy dané kategorie. Problém se spatřuje i v problematice vnitřní struktury kategorie a interních vztazích obecně, neboť pro ně není v termínech kognitivní lingvistiky zatím pevně stanovený proces. Nahodilostí a libovolností se však nevyznačuje, neboť následuje procesy

²⁵ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ Lucie: Vybraná slovesa pohybu v češtině, Praha, Nakladatelství Karolinum, 2010, 12

²⁶ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ Lucie: Vybraná slovesa pohybu v češtině, Praha, Nakladatelství Karolinum, 2010, 13

považované za základní principy organizace lidského myšlení (viz Představová schémata) (Saicová Římalová, 2010, s. 14).

5.11.3 Dělení kategorií

Dělení je více úrovněvé: první a nejdůležitější úroveň je základní (basic level category), např. *židle*, dále podřazené (subordinate), např. *dětská židle*, *barová židle* a nadřazené (superordinate), které se jsou obecnější – např. *nábytek*. Důležitou roli roviny základní pak Lakoff (2006, s. 47) vysvětluje tak, že například na úrovni vnímání to jsou položky rychle a lehce rozpoznatelné a na úrovni komunikace tyto členy patří ke kratším, běžnějším a neutrálním, a proto jsou dětmi osvojovány jako první (Saicová Římalová, 2010, s. 14).

5.12 Představová schémata

Představová schémata ukotvená v naší mysli „vznikají na základně našich zkušeností s každodenním životem a opakujícími se vzorci v něm“.²⁷ Organizují naši zkušenost a jejich vznik je připisován tělesnému pohybu v prostoru, manipulaci s předměty a percepci. Jsou abstraktní, jejich hranice sahají za vizuální možnosti a vyznačují se také dynamikou (i přes svou danou strukturu nejsou stálá). Za základní představová schémata můžeme považovat např. schéma nádoby, spojení rovnováhy (Saicová Římalová, 2010, s. 14).

5.13 Konotace

5.13.1 Vůně, květiny, slunce

Konotace je přídavný, rozšířený význam slova, zpravidla obohacen expresivní složkou. Znamená to, že pokud slyší člověk slovo jaro, představí si obvykle obrazy jako vůně, květiny, slunce, probuzení, ptačí zpěv aj. Slovníková definice shledá konotaci jako nepojmové rysy významu s evokačními, hodnotícími a expresivními příznaky, přičemž je připisována jazyku přirozenému, neformálnímu. Konotace mohou být společností sdílené, naopak asociací se široce rozumí individuální jev, který vyvstává při slovním spojení v mysli určitého člověka.

²⁷ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ Lucie: Vybraná slovesa pohybu v češtině, Praha, Nakladatelství Karolinum, 2010, 20

5.13.2 Důkaz

V návaznosti na problematiku prototypu si je ale třeba položit otázku, co je evidencí poznatku, že konotace nejsou jen individuálními asociacemi. Jinými slovy, zdali to, co bylo vymezeno jako prototyp, je zažito a sdíleno. Jako důkaz sdílenosti prototypu je možné použít kvantitativní a kvalitativní hledisko. V prvním případě jde o frekvenci jevu, tedy jisté charakteristiky opakující se ve výpovědích, textech. Kvalitativní hledisko se naopak omezuje na fixovanost této charakteristiky v jazyce. Pro Bartmiňského a Panasiukovou to jsou právě následující faktory, které poukazují na sdílenost určité konotace. Etymologie a způsoby pojmenování předmětu, kdy kořen *zel-* referuje k rostlinnosti – srov. *zelenina*. Dále přenesené významy, kde slovo *krysa* připomíná bezpátečního člověka a zrádce. Lze pokračovat deriváty jako *školácký*, *škrábat* apod., které se s dokládanou konotací ztotožňují, nebo existencí frazémů, jejichž význam se s vymezeným rysem shoduje – *vypařit se po anglicku*, *dřít krev a pot*, *být na mol* apod. Zajímavé je i pozorovat konstatování s „diagnostickou plaností“, věty typu *Je to sice bakterie, pro lidské tělo však přínosná*, která implikuje, že bakterie jsou asociovány obvykle s nemocí či nebezpečím. Neopominutelným zdrojem je samozřejmě folklór (příslloví, pořekadla, hádanky, apod.), mediální sféra, písně, literární a filmové úryvky, vtipy (zejména o národnostních a profesních skupinách). Jako zdroj a důkaz pro sdílenost a používání konotací lze na sémantiko-kognitivním poli považovat i umělecké texty (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 88-90).

1 Metodika praktické části

Jazykový obraz světa je založen na principu antropocentrismu, tudíž lidské zkušenosti. Důvodem, proč jsou somatismy v jazyku frekventované, prakticky denně užívané, je lidský přirozený postoj k životu, zkušenost a z ní vyvozená skutečnost. Pokud někdo potká zajímavou osobu, *hodí na ni očko* nebo *ji hltá pohledem*. Osoba naopak svým chováním odpudivá bude nazvána *bezpáteční* a *pokřivená* a může dostat *do žeber*.

Tato práce se pokusí postihnout některé komponenty trávicí soustavy a jejich jazykový obraz světa v češtině. Lidské tělo je celistvý systém, v kterém má každý orgán svou přesně vymezenou funkci, a proto i funkce a podstata existence orgánu je pro tuto práci klíčová. V důsledku toho bude stručně popsána funkce, vlastnosti a vzhled orgánu.

Výskyt somatismů v lidském projevu je značný. Neobjevují se pouze tam, kde se hovoří explicitně o částech těla, objevují se i v situacích vyžadujících například emoce (*má z toho žaludeční vředy*), v situacích popisujících vlastnosti a charakter lidí (*žlučovitý dědek*), vlastnosti určitého orgánu potažmo vlastnost jedince (*má kachní žaludek*) apod. Zmíněné přenesené významy implikují spojitost orgánů s jinou než jejich čistě fyziologickou činností těla, v důsledku toho se lze opřít i o problematiku psychosomatiky. „Je přece známo, že všechny orgány, ba i jejich části, například všechny cévy, jsou regulovány jemnými nervovými vlákny, resp. nervovými impulzy a naopak jejich současný stav je hlášen nervovými impulzy zpět do mozku. To znamená, že míšní i mozkové poruchy mohou mít za následek tělesné poruchy (...)“.²⁸

Postup analýzy je založen na teorii profilů. Profil je varianta představy / varianta interpretace předmětu, kdy je u objektu, v našem případě somatismu, jeden významový rys vyzdvihnout, jiný potlačen. Každý profil je pak charakterizován určitým představovými schémata, tj. abstraktními představami o předmětu vycházejícími z naší zkušenosti, pohybu v prostoru a manipulací s objekty.

Co se týče jazykového materiálu, je možné vycházet z frazeologie, etymologie, polysémie, derivátů, kolokací a složenin. Jako zdroj ke sběru dat mi posloužila příručka *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2002), *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1968), *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001) a *Slovník spisovné češtiny* (AV ČR, 2010). Jako zdroj doplňkový jsem využila i *Český národní korpus*.

²⁸ PONEŠICKÝ, Jan: Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty a laiky, Praha, Triton, 2002, 13

2 Žaludek

2.1 Etymologie

Jč. *žaloudek*. - Stsl. psl. *želѡдѡкъ*, slc. *žalúdok*, r. *želúdok*, ukr. *žaludok*, pol. *żołądek*, sln. *želodec*, sch. *želudac*. - *Příbuzné* je lit. *skilándis* t/v (u zvířat, “horní” podle Miežinise); tedy *g* proti *sk*, což není řídké. Další rozbor byl nejistý (Machek, 1968).

V Českém etymologickém slovníku (Rejzek, 2001) autor dodává, že se spojuje s ř. *choládes* ‘vnitřnosti, střeva’, nebo se vychází z ie. ‘hltať, polykat’. Žalud je etymologicky nevhodný.

2.2 Žaludek a jeho charakteristika

Anatomicky je žaludek vakovitý orgán uložený v dutině břišní. Jeho úkolem je chemicky upravit přijatou potravu, vytvořit tráveninu a tu poslat dále k zpracování do tenkého střeva. Tak definuje žaludek i Slovník spisovné češtiny (2010, s. 586): „svalový orgán v břišní dutině sloužící k zpracování potravy“.

I kdyby tato práce opomenula principy psychosomatiky, i běžný uživatel jazyka vnímá, kolik frazémů odkazuje / souvisí s žaludkem nebo trávením obecně – *láskou by ji snědl, obracel se mu z toho žaludek, od rána mi to leží v žaludku*. Z toho je možné usoudit, že naši předkové bez jakékoli odborné znalosti psychosomatiky spojovali žaludek nejen s trávením, ale i s emocionálním prožíváním. V době rozmachu psychosomatiky jako vědy (30. léta 20. století) patřily žaludeční vředy dokonce mezi prvních sedm psychosomatických chorob.

V českém jazykovém obraze světa lze žaludek konceptualizovat do několika profilů:

- a) Žaludek primárně jako orgán a jeho schopnost trávit: *Mít žaludek k prasknutí*.
- b) Trávení jako vlastnost žaludku (člověka): *Má kachní žaludek*.
- c) Žaludek jako sídlo emocionální (a morální) odolnosti ve smyslu
 - nenávisti: *Už dlouho dobu mu leží v žaludku*.
 - nechuti, odporu: *Obrací se mu žaludek*.
 - strachu: *Má z toho žaludek až v krku*.
- d) Žaludek jako vnitřek / povaha individua: *Viděl mu až do žaludku*.
- e) Žaludek jako oblast: *Hladil si rukou žaludek*.

V rozdělení by mohla být vedena pomyslná čára mezi bodem b) a c), neboť první

tři profily spolu v rámci spojitosti s trávením a lidskou anatomií úzce souvisí. Žaludek jako sídlo emocí, vnitřek / povaha nebo oblast tvoří druhou (pomyslnou) část, denotující k jiné oblasti, než je tělesný stav a stavba člověka.

Všechny uvedené profily nemají mezi sebou pevné hranice, volně přecházejí jeden ve druhý. Zejména úzké sepětí shledáváme mezi prvním a druhým profilem, proto je také následně vykládáme společně (viz 2.3.).

2.3 Žaludek primárně jako orgán a jeho schopnost trávit

Žaludek lze primárně chápat jako objekt, který je identifikován svou lokalizací, tvarem, strukturou. Základní vlastností žaludku je trávit a podílet se obecně na trávicím procesu. V důsledku toho nelze opominout užití slova žaludek v souvislosti s tímto biologickým procesem. Přítomnost slova žaludek se objevuje při informování o stavu našeho žaludku, a to vzhledem k jeho plnosti, prázdnotě apod.

Žaludek se (mu) ozývá, mít v žaludku jako na dvorku, mít v žaludku jako v polepšovně, mít v žaludku jako v pokojíčku. Ve všech třech případech se odkazuje k prázdnému, hladovému žaludku. Používá se ale i prosté *mít prázdný žaludek* nebo *mít prázdnou žaludku*. Spojení *žaludek se mu ozývá* používá personifikaci, jak bude možné vidět u více příkladů (viz dále).

Spojení *kručí mu v žaludku* referuje také k hladu, tento stav je ale ještě doprovázen zvukovým efektem.

V českém jazykovém obraze světa lze žaludek i personifikovat, tj. přisuzovat žaludku lidské vlastnosti. To se děje v případech jako *žaludek se mu vzpouzí*, *žaludek to nesnáší*, *žaludek protestuje*.

Pokud se někomu podaří *dostat něco někomu do žaludku*, jde zpravidla o nemocného člověka, kterému se po dlouhé době nechutenství podaří něco sníst a strávit.

Naopak o dostatečném obsahu pojednává spojení *má toho / něčeho plný žaludek*, které odkazuje k situacím, kdy je někdo něčeho krajně přesycený a v důsledku toho nespokojený až iritovaný (viz dále).

Situace, kdy *někdo má žaludek k prasknutí*, znamená, že se strážník nají velmi dobře, ale více než dostatečně, což může vést až k nevolnosti. Na rozdíl od předchozího příkladu s sebou však nese méně negativních konotací.

Když se tělo setká se špatnou stravou, přičemž žaludek na to odpovídá potížími s trávením, používá se výrazu *mít pokažený žaludek*, *mít žaludek jako na vodě* nebo *pokazit*

si žaludek. Spojení *mít žaludek jak na vodě* může mít souvislost s vlnami, jevu způsobeném klimatickými nebo geologickými podmínkami. Houpavost vln je pak přirovnatelná k nejistému pocitu v oblasti žaludku. *Mít žaludek na vodě* může být i od původu od mořské nemoci, kdy nerovnováha mezi impulzy vedoucími do mozku aktivuje centrum nevolnosti, které následně vyšle signál do žaludku. Důsledkem je nevolnost až zvracení.

Defektem trávení lze pokračovat, zde se jedná spíše o permanentnější problém než v předcházejícím případě. Spojení jako *žaludek mu neslouží*, *být na žaludek* nebo *mít slabý žaludek* znamená mít nemocný žaludek, trpět špatným trávením, a to ne z důvodu jednoho špatného jídla, ale z důvodu dysfunkce, alergie nebo jiných poruch zažívacího traktu.

Je nezbytné se pozastavit u již zmíněného příkladu *mít slabý žaludek*. Zmíněný příklad je spojován s defektem trávicí soustavy, a tedy neschopností správně trávit potravu, přeneseně může fungovat ale i v jiných, konkrétně emocionálně zabarvených kontextech (viz dále).

Spojení *obrací / zvedá se mu žaludek* označuje přirozený reflex žaludku jako reakci na jeho obsah, je asociován s nemocemi trávicího traktu a je často doprovázen zvracením, nicméně v češtině nemusí být kontextově spjat pouze s oblastí trávení (viz dále).

Je všeobecně známo, že před odběry krve musíme jít *nalačno*. Až potom lze *něco sníst / vypít na lačný žaludek*. Tímto obratem se rozumí napít nebo najíst se na plně vytrávený žaludek. Slovo *lačný* nabývá v češtině ještě jednoho významu, být dychtivý, žádostivý. V důsledku toho by dalo se interpretovat, že lačný žaludek, který se někdy u člověka projevuje hladem, dychtí / touží po jídle.

Spravit si něčím žaludek se používá v případech, kdy chce strážník dát svému žaludku něco dietního, lehce stravitelného, a tím si spravit pokažený žaludek. Objevuje se obvykle v nárazových situacích a zpravidla není asociováno s jedinci trpícími dlouhodobějšími obtížemi.

Ve stavech, kdy je člověk krajně přesycen, ale i tak dostane na něco chuť, se používá spojení *oči by jedly, ale žaludek už nemůže*. Oči implikují, že na jídlo se stačí jen podívat → asociace s lákavým vzhledem pokrmu.

Spojitosť s chirurgií a medicínou mají spojení jako *bandáž žaludku*, *podvázání žaludku*, *operace žaludku*.

2.3.1 Jazykový obraz žaludku primárně jako orgánu

2.3.1.1 Nádoba

V jazykovém obraze světa žaludku jako primárně trávicího orgánu můžeme najít tři představová schémata. První je schéma nádoby, neboť žaludek má v tomto případě podobné vlastnosti, což ukazují následující příklady. *Mít prázdný žaludek* nebo *mít prázdno v žaludku* odpovídá běžné zkušenosti, tj. prázdnoty.

Nádoba je většinou spojena s tekutinou, tedy procesem, kdy do ní něco naléváme. Logicky se ale nevylučuje ani do nádoby něco dostat, např. pokud lze pod nádobu zahrnout láhev (Dostaneš ten špunt na dno láhve?). *Dostat něco do žaludku* představovému schématu tedy také odpovídá.

Jelikož je nádoba definovaná svým dnem a objemem, může být jistě plná; plná jako žaludek – *mít plný žaludek*. Nepřekvapí ani poznatek, že nádoba / láhev může z důvodu přeplnění prasknout → *žaludek k prasknutí*.

Z hlediska fyziky je možné s nádobou manipulovat, obrátit ji (hovorově spíše převrhnout), čemuž odpovídá *obrací se mu žaludek*. Dlužno připomenout, že v tomto případě se jedná o metonymii, neboť proces vrhání / zvracení neznamená zvedající se trávicí vakovitý orgán v dutině břišní směrem nahoru, zvedá se pouze tekutina / obsah v něm.

S nepříjemnou lékařskou procedurou prováděnou v důsledku toxického (či z jiného důvodu nestravitelného) obsahu žaludku, tj. *vypláchnutím žaludku* si schéma nádoby jistě odpovídá. Jiné je to u *vypumpování žaludku*, kde i přes totožnost zákroku schéma nádoby plně neodpovídá, neboť pumpujeme *něco* z nádoby, ne nádobu jako takovou. Jde o podobný příklad s vrháním / zvracením, kde se jedná taktéž o metonymii.

Představové schéma „container“, zde konkrétně vaku, je v případě žaludku zastoupeno pouze jedním příkladem, a to *mít žaludek k prasknutí*. Vak má určitý objem, kapacitu, pokud je jí dosaženo nebo dokonce přesaženo, může dojít k prasknutí. Vak samozřejmě nemá schopnost trávit, nejedná se o živou pracující tkáň, která pozvolna svůj obsah zpracuje, čímž se stává průchodnější, i tak lze toho představové schéma na žaludek aplikovat.

2.3.1.2 Stroj

Druhým způsobem by se dal žaludek konceptualizovat jako stroj. Stroj se může porouchat a nesloužit nám. Může se tak dít jednorázově, čemu odpovídá *pokazit si žaludek*, v důsledku toho lze pojmenovat i jeho nevyžádanou vlastnost, tj. *mít pokažený žaludek*. Pokud stroj, který je k něčemu potřeba, nefunguje, ztrácí pro nás základní hodnotu a neslouží nám, jak by měl → *neslouží mu žaludek*. Jedná se o příklad personifikace.

Aby se stav stroje navrátil do původního stavu, použijeme olej, náradí a spravíme ho, což lze aplikovat i na žaludek, kdy se mu v podobě příjmu dietní a lehčí potravu uleví a je schopen pracovat jako dříve, tj. *spravit si něčím žaludek*.

2.3.1.3 Místo

Žaludek lze konceptualizovat jako místo, prostor. V české idiomatice se projevuje v podobě přirovnání při vyjádření pocitu hladu, prázdného žaludku. Tomuto schématu odpovídají spojení *mít v žaludku jako na dvorku*, *mít v žaludku jako v polepšovně*. Lexém *polepšovna* se v češtině používá i ve spojitosti s pocitem v ústech. Obvykle se jedná o ranní (někdy postalkoholové) stavy, kdy je pocit v ústech z různých důvodů nepříjemný. Polepšovna referuje k tomu, že se v místě může něco polepšit (místo pro zlepšení), v případě úst to může být hygiena, v případě žaludku je co zlepšovat v oblasti příjmu potravy (hladovění není přirozený stav žaludku, jeho úloha je trávit). I to je možné vysvětlení pro vyjádření pocitu hladu pomocí tohoto lexému.

2.3.2 Deriváty

Jazykový obraz světa pracuje i s deriváty. Můžeme vyhranit dva druhy vyjádření. V jednom případě má přídavné jméno *žaludeční* význam vztahující se k lidskému tělu, nemocem, tj. primárně organickou interpretaci: *žaludeční šťávy*, *žaludeční sonda*, *žaludeční dieta*, *žaludeční nevolnost*, *žaludeční mikroflóra*, *žaludeční neuróza*, *žaludeční vřed* apod.

Druhým případem a zároveň obrazným spojením je hojně užívaná *žaludeční chřipka*. Pokud jde o adjektivní výskyt slova žaludek, v češtině dochází k častému používání spojení *žaludeční chřipka*. Není jasné, proč se pro virové onemocnění zvané gastroenteritida ujal název *žaludeční chřipka*, neboť *chřipka* patří k jinému druhu onemocnění, které postihuje zejména naše dýchací ústrojí. Podobnost a následně důvod,

proč tomu tak může být, je možno shledat ve viru jako původci onemocnění, identické symptomy jako bolest celého těla, teplota a krátká inkubační doba.

2.3.3 Bolest: břicho vs žaludek

U žaludku jako části trávicí soustavy si je třeba povšimnout zaměnitelnosti lexémů břicha a žaludku. O jazykovém obraze světa češtiny je známo, že břicho je asociováno s vnějškem, žaludek naopak s vnitřkem lidského těla. Pokud ale člověku není dobře a i při svém minimálním medicínském povědomí tuší, že ho bolí žaludek, obvykle se vyjádří, že ho *bolí břicho*, v důsledku toho lze vyjádřit následující vztah: břicho = žaludek. Stejně je to s příkladem *kručí mi v břiše*, kdy nekručí v břiše, ale v žaludku.

Obzvláště u dětí může *břicho* referovat k čemukoli; k žaludku, žlučníku, játrům, střevům apod., neboť břicho je definováno jako orgán s rozpětím od žeber po pánev.

2.3.4 Trávení jako vlastnost žaludku (člověka)

Pokud chce čeština naznačit, že někdo je schopen strávit cokoliv co do kvality i kvantity, obvykle bez újmy na svém zdraví a trvalejších následků, používá se pojmu žaludek buď v přirovnání k živočišné říši, nebo se mu přisuzují přívlastky naznačující jeho nenaplnitelnost.

Příklady jako *mít žaludek jako cedník*, *mít bezedný žaludek*, *mít děravý žaludek* je možno interpretovat jako „být dobrý jedlík, sníst velké množství jídla“. Dva zmíněné příklady transformují koncept žaludku jako nádoby, neboť každá nádoba musí disponovat dnem, aby nefungovala právě jako cedník. Zajímavé je, že i když jde o vyjádření téže věci, děravost konceptu nádoby odpovídá (nádoba může být děravá), naopak absence dna se nádobě jakoby vzdaluje (dno vlastnit musí). Logicky mají ale velmi podobnou (dys)funkci, neboť nic neudrží.

Čeština se ve svém jazykovém obraze světa nevyhýbá ani kontextu živočišné říše — *mít žaludek jako kachna* / *mít kachní žaludek* / *mít kačení žaludek*. S tímto termínem se setkáváme v klasickém pojetí žaludku, který může strávit všechno, co se mu naskytne, a takřka v jakémkoli množství, tj. udělá se mu špatně po máločem. Tento frazém používala i Božena Němcová v Babičce.

Jsou však i takové kontexty, které označují člověka s kachním žaludkem jako někoho, koho se nic nedotkne, člověka, který všechno přejde, kterého nic nerozhází.

Jinými slovy, člověk s kachním žaludkem může mít hroší kůži. V tomto případě se kachní žaludek stává protikladem k slabému žaludku. Proč se tak trpělivý žaludek přirovnává zrovna ke kachně, může být spojeno se stravou samotné kachny, která se skládá jak z živočišné, tak rostlinné potravy, tj. pestré skladby. Kachna navíc pozře za účelem zpracování potravy i písek a bahno.

V souvislosti s kachním žaludkem a jeho obsahem lze připomenout perly. Česká šlechta si nechávala po kachním lovu nebo výlovu rybníka nosit kachní žaludky, neboť obsahovaly perly z těl perlorodek (součást skladby kachního žaludku). Kachní žaludek tedy zpracuje mnoho jak do kvality, tak i do kvantity, což s frazémem *kachní žaludek* může souviset.

2.4 Žaludek jako sídlo emocionální a morální odolnosti

Mnoho lidových rčení referuje k procesu trávení a orgánům i jiným, než je žaludek – např. střevo, žluč, žáha apod. Můžeme *trpět v útrokách*, někdo nám může *zvedat žluč* a eventuálně z něj můžeme *dostat žlučník*, na někom si naopak můžeme *zchladit žáhu* apod.

Není nutné ani použít pojmenování konkrétního orgánu, aby podstata znechucení či jiné emoce byla vystižena — buď jsou nahrazeny jinými slovy, nebo vynechána úplně. Dokazují to následující příklady jako: *Zvedá se mi z tebe kufr. Je mi z toho šoufl. To bych z toho blil. // Je mi z toho blivno. Ty mě teda nakrkli. Z pohledu na něj se mi dělá špatně! Chce se mi z ní zvracet. Láskou by ji snědl* atd.

Jelikož folklór a v něm přes generace ukotvená a přenášená frazeologie vypovídá o zkušenosti člověka v jistých dobách, byly důvody, proč se určité frazeologické jednotky dávaly do souvislosti s lidským tělem. Jedním z důvodů může být přesvědčení, že konkrétní orgán nemusí nutně souviset jen s procesy čistě fyziologickými.

Zajímavý je pohled odborné psychosomatiky. Hlavní tezí tohoto přístupu je podmíněnost a dualita těla a duše. Duševní stavy mají vliv na tělesnou schránku jedince a naopak duševní stavy mohou být zrcadlem problémů tělesných. Z hlediska individuality jedince pak někomu *padá kámen ze srdce*, někomu zase *něco leží v žaludku*.

Pokud debatu vztáhneme pouze na pojem žaludek v kontextu poruch trávicího systému, zvracení je „pocit ošklivosti, který se rozšiřuje i na vztahy a postoje k lidem i sociálním hodnotám“.²⁹ Žaludeční dyspepsie, která se vyznačuje dráždivým, neklidným a slabým žaludkem „souvisí s neklidem, napětím, neschopností se soustředit, depresivními

²⁹ HUČÍN, Jakub. *Tělo si o pomoc řekne samo: Léčba úzkosti*. [online]. [cit. 2013-03-30]. Dostupné z: <http://jakub.hucin.cz/psychosomatika.html>

rozlady a poruchami spánku“.³⁰ Vředy se vyskytují „u nemocných se zvýšenou potřebou závislosti, z velké části nevědomé, při zvýšené potřebě souhlasu, ochrany a vstřícnosti klíčové osoby. Konflikt vzniká při tlaku na obhájení vlastního názoru, při ztrátě klíčové osoby nebo zázemí a při tlaku na samostatné rozhodnutí“.³¹ Zvracení, žaludeční sekrece, může být zase vyvolána potlačenými emocemi, jako je závist, agrese, úzkost (Poněšický, 2002, s. 89).

Podnětnou k zamyšlení se jeví myšlenka Jana Poněšického (2002, s. 87): „Ústa přijímání potravy se stávají prvním kontaktem a setkáním se světem a prsem matky, který něco dává či který frustruje. Jídlo se stává náhražkou za chybějící lásku či uznání.“ Žaludek a trávicí trakt lze v tomto smyslu vyhodnotit jako emocionální mysl.

Jak lze pozorovat, zmíněné náhledy psychosomatiky na situaci mohou souviset s původní motivací užívání somatismů v češtině, viz příklady.

Negativní konotace s sebou přináší poměrně častý obrat, a to *ležet někomu v žaludku* nebo *mít někoho v žaludku*. Význam se váže na něco, co nás vysloveně obtěžuje, vadí; v žaludku nám leží osoba, kterou nemůžeme vystát, kterou nesnášíme.

Pokud jedinec není schopen se vůči někomu nebo něčemu překonat, není na něco dělaný, stavěný, říká se, že *nemá na něco / někoho dost silný žaludek*. Může se jednat o chování konkrétního člověka, s kterým se nelze smířit, ale například i o film obsahující násilné prvky, na který nemůže slabá povaha koukat.

Pozitivní konotací nedisponuje ani následující příklad, kdy *je něco jen pro silné žaludky*. Spojení je používáno při pohledu na něco drastického, na co se nekouká příjemně, přijatelně a každý pohled nemusí vydržet. S lidskou osobou je asociována zpravidla méně než příklad předcházející.

Mírnější, ale ne zcela pozitivní je vyjádření *mít žaludek až v krku* ve významu strachu. Spojení žaludku a krku stojí za povšimnutí. Žaludek, jak bylo naznačeno, nese vlivy negativních emocí, zejména těch méně příjemných, dále pak trémy a stresu. Krk má co do činění s komunikací a s tím, co v sobě zadržujeme, nechceme nikomu sdělit. *Knedlík v krku*, s kterým úsloví *mít žaludek v krku* sdílí jisté charakteristiky, znamená z hlediska psychosomatiky strach a nedůvěru v život. V každém případě spojení žaludku a krku

³⁰ HUČÍN, Jakub. *Tělo si o pomoc řekne samo: Léčba úzkosti*. [online]. [cit. 2013-03-30]. Dostupné z: <http://jakub.hucin.cz/psychosomatika.html>

³¹ HUČÍN, Jakub. *Tělo si o pomoc řekne samo: Léčba úzkosti*. [online]. [cit. 2013-03-30]. Dostupné z: <http://jakub.hucin.cz/psychosomatika.html>

naznačuje význam negativní emoce, strachu, obavy, napětí, úzkosti (například že něco vyjde na povrch).

V prvním případě se bylo možné setkat s vyjádřením *mít něčeho / někoho plný žaludek* v podkapitole o žaludku jako primárně trávicím orgánu, kde význam referoval k přejedení vedoucímu až k iritujícím a silně negativním pocitům. Tento obraz se projevil i do emocí, někdo / něco nás irituje, máme něčeho / někoho dost. Tato představa souvisí s těžko stravitelným jídlem, které se tráví pomalu, vyvolává nepříjemné pocity plnosti, únavy, vyčerpání, zpomalenosti (polévka grunt, masíčko špunt; cítit nějaké jídlo ještě druhý den apod).

Podobně je na tom spojení *mít slabý žaludek*. Pojem slabého žaludku byl zmíněn již u tématu žaludku jako primárně trávicího orgánu. Jsou však i takové kontexty, které dovolují spojení použít ve smyslu emocionální (ne)výdrže, (ne)trpělivosti. Pokud na něco máme slabý žaludek, nemůžeme to z osobních důvodů vidět, realizovat, pozorovat, zúčastňovat se toho apod.

Do třetice stejné situaci podléhá stav odkazující nevolnosti, tj. *obrací / zvedá se mu žaludek*. Spojení bylo zmíněno s významem primárně organickým; pokud člověk snědl něco těžkého, nevhodného, nevábného, může se mu začít chtít zvracet. Koncept žaludku může mít ale i emocionální podtext. Žaludek se nám může zvedat z konkrétní vzpomínky, zážitku, z něčeho nemorálního, nepřijatelného apod.

Předposlední člen této skupiny označuje osobu, která svými činy dokazuje velikou odolnost (v negativním slova smyslu) a s tím související nedostatek svědomí — *Ten má ale žaludek*.

Volněji může být do kategorie zařazena i frazeologická jednotka *láska prochází žaludkem*, která zaujímá stanovisko, že náklonnost zamilovaného člověka si lze získat vařením, např. když žena muži uvaří něco dobrého (či naopak).

Jazykový obraz světa žaludku jako emocionální centra lze v některých případech konceptualizovat jako nádobu nebo prostor. S nádobou se setkáváme v *mít někoho / něčeho plný žaludek*, kdy je lidský žaludek jako nádoba něčeho krajně přesycen a dohání to lidský organismus k nepříjemným pocitům. Tento stav by bylo možné přirovnat k nádobě plné tekutiny, která je z hlediska svého objemu plná. Tímto způsobem lze pokračovat dále, tj. pokud *nemá někdo na někoho / něco dost silný žaludek*, ani nádoba nemusí být na něco dost silná (odolná).

Schéma nádoby je aplikovatelné i na *obrací / zvedá se mu žaludek*, příklad již zmíněný v 2.3.1.1.

Žaludek jako prostor se promítá ve spojení *ležet někomu v žaludku, mít někoho v žaludku*, neboť cokoli / kdokoli se může v určité oblasti vyskytovat nebo oblasti přináležet.

2.5 Žaludek jako vnitřek / povaha individua

Poměrně malé zastoupení ve frazeologii má koncept žaludku jako vnitřek člověka, jeho povaha, podstata.

Vidět někomu do žaludku znamená někoho dobře poznat, schopnost odhadnout jeho jednání, mít někoho přechteného.

Lze sem zařadit i příklad následující, neboť jde o trest, pokárání, výstrahu. Chce-li někdo někomu vynadat nebo někoho vytrestat za nesplněný úkol, povinnost, jiné provinění, říká se, *že někomu vyčistí / vypere žaludek*.

2.5.1 Deriváty

Derivát žaludku ve smyslu vnitřku nebo povahy individua má metaforický význam. *Být (někomu) žaludečním vředem* znamená dělat někomu starosti, trápit někoho svou situací.

2.6 Žaludek jako oblast

Žaludek a jeho deriváty mohou, metaforicky řečeno, nabírat rozměrů. Mohou být konceptem určité oblasti, s kterou je asociováno trávení. Nemusí to být však nutně žaludek, neboť může zaujímat i oblast nad žaludkem a mimo něj.

Je důležité postřehnout, že žaludek je v tomto případě taktéž silně metonymický, neboť dotknout se žaludku je v podstatě nereálné. Ilustrace na konkrétním příkladě poslouží jako důkaz.

Příklad *hladit si / přejet si rukou žaludek* stojí za povšimnutí. Osoba myslí totiž oblast, kde se žaludek částečně vyskytuje, neboť pro neodborníka je často obtížné odhadnout hranice mezi orgány. Navíc aktem pohlázení se myslí kůže, pod kterou se nachází (tuk → svalstvo →) žaludek, žaludek jako takový hladit nelze.

Šťouchnout někoho prstem do žaludku je příklad identický. Nastává situace, kdy kontakt vzniká mezi prstem a kůží, ne přímo žaludkem.

3 Žlučník a žluč

3.1 Etymologie

Laš. *žulč*, *žult'* (Malý), msl. *žut'* (Malina). — Stsl. *žluchъ*, slc. *žlč*, r. *žolč*, ukr. *žovč*, pol. *żółć*, hl. *żółć*, dl. *żółś*, sln. *žolč*, sch. *žuč*, b. *žlāč*. — Původnější podoba je v stsl. *zluchъ*, kdežto *ž* je asimilací měkkosti *k č*; snad i v chod. *zluc* je zachováno toto staré *z*. Souvisí s ř. *χολή*, latin. *fel*, něm. *Galle* t/v, slovy jinak izolovanými. Slov. **ghol-* > **zol-* se přichýlilo k slovesu *jbz-(j)blb* (viz *žluknouti*) hořknouti (poněvadž je žluč nadmíru hořká); odtud *z* > *ž*, *ol* > *l* a přijalo *k* (> *č*). Rus. nář. *jěl(o)č* od *jělkij* hořký, žluklý znamená i žluč! Se *žlutý* však žluč nijak nesouvisí (Machek, 1968).

Naopak Český etymologický slovník (Rejzek, 2001) tvrdí, že *žluč* je pojmenovaná podle své žlutozelené barvy, neboť ř. *chólos*, *cholé*, něm. *Galle*, angl. *gall* jsou odvozeniny od ie. **ghel-* 'zelený, žlutý aj.'

3.2 Žlučník, žluč a jejich charakteristika

Stejně jako žaludek se žlučník řadí k vakovitým orgánům trávicí soustavy. Jeho anatomický význam je spojen se žlučí, jejíž produkce se sice odehrává v játrech, místo, kde se ale hromadí a skladuje, je žlučník.

Žluč je hořká hustá tekutina žluté či zelené barvy, která se tvoří v játrech. Dočasným hostitelem je pro ni žlučník, kde se zahušťuje. Význam pro lidské tělo má tato tekutina v trávení tuků.

Žlučník je sice přirozenou součástí lidského těla, jeho chirurgické odstranění ale nezpůsobí zásadní problém v životě jedince, neboť procesu trávení sice pomáhá, nezbytně nutný a životu potřebný však není.

Výskyt slova žluč / žlučník se v češtině může vedle primárně anatomického užití setkat i s kontexty emocionálně zabarvenými, kdy pomocí tohoto slova referujícího k trávicímu traktu vyjadřujeme například rozčilení. I když jeho zastoupení není tak početné jako v případě žaludku, patří k somatismům aktivně používaným v české frazeologii a idiomatice.

Rozlišení na žluč a žlučník je vzhledem k nízkému kvantitativnímu zastoupení zbytečné, příklady jsou tedy sjednoceny. Co do významového rozdělení, výskyt těchto slov je možné vměstnat do tří následujících profilů.

- a) Žlučník a žluč jako břišní orgán: *Podívat se někomu na žlučník.*

- b) Žlučník a žluč jako nemoc: *Chytnul ho žlučník.*
- c) Žlučník a žluč jako sídlo negativních emocí: *Hýbat někomu žlučí.*

3.3 Žlučník a žluč jako součást trávicí soustavy

Je logické, že pokud jde o komponent trávicí soustavy, je nemožné se kontextu zdraví a trávení vyhnout.

Pokud se *někdo někomu podívá na žlučník*, jde zpravidla o lékařské vyšetření.

Ani ne tak jako v lékařském, ale spíše v kruhu laiků se vyskytuje spojení *operace žlučníku*, jde o frekventované jazykové spojení.

Běžně se užívá *vylučování žluče*, proces, který patří k přirozeným pochodům v lidském organismu.

V obchodech se lze setkat s *čajem na žlučník*, čajem (čajovou směsí) přizpůsobenou svými účinky speciálně na podporování funkce žlučníku.

Trpět na žluč. Podobně jako u žaludku se setkáváme s dlouhodobějšími obtížemi funkce orgánu, v tomto případě žlučníku.

Naopak o permanenci nebo dlouhodobém trvání se nebavíme v případě spojení *nevhodným jídlem si pokazit žluč*. Jedná se spíše o jednorázovou záležitost, který implikuje možný návrat do předešlého stavu.

V oblasti chirurgie lze *odstranit / (ne)nechat si vyndat žlučník* a v důsledku toho *(ne)mít žlučník*. Jde o chirurgické vyoperování. Pokud si člověk nepřeje jeho odstranění, ponechává si ho.

3.3.1 Deriváty

V případě derivátů slova žluč a žlučník je možné se setkat s kolokacemi jako *žlučnicková dieta*, *žlučové kyseliny*, *žlučová barviva v moči* apod. Matoucí se může zdát *žlučové mýdlo*, ale jelikož tento druh čisticího prostředku obsahuje jako složku kravskou žluč, nejedná se zde o pojetí metaforické (viz dále).

3.4 Žlučník a žluč jako nemoc

U žlučníku a žluči jako nemoci je pozoruhodné, že ačkoliv by bylo na první pohled možné zařadit následující spojení do předešlé skupiny, tj. břišní orgán, vytvoření profilu

nemoci je více než příhodné. Po pozornějším rozboru lze totiž snadno zjistit, že všechny následující výrazy implikují nemoc, zdravotní přetížení.

Potýká-li se někdo často s problémy spojenými se žlučníkem, jeho dysfunkcí, žlučovými kameny, trávením obecně, používá se spojení *být na žlučník*, přičemž se logicky rozumí obtíže zpravidla dlouhodobějšího rázu.

Zlobil ho žlučník. Význam je podobný prvnímu příkladu, výkladově se však mohou překrývat. Zatímco být na žlučník obvykle znamená poruchu dlouhodobější, tento příklad implikuje problémy charakteru dočasného / aktuálního, například po jednorázovém zatížení orgánu stravou.

K vyjádření žlučnickového záchvatu nebo stavu po požití nadměrného množství (zejména jídla) používá čeština *chytnul ho žlučník*.

Dostat / mít žlučník se vyznačuje stejným užitím jako příklad minulý, tedy prodělat žlučnickový záchvat. Zde i v příkladu předešlém lze opět spatřit antropomorfizaci, připisování lidských vlastností neživým věcem – chytnout, zlobit, dostat / mít.

Vzhledem ke všemu výše zmíněnému zaujímá i své místo *bolest žlučníku*.

K vážnější situaci dochází u *městnání žluče*. Jedná se o onemocnění / dysfunkci žlučníku. Pro onemocnění jsou typické zúžené žlučové cesty, tím se žluč na jistých místech hromadí. Městnání je synonymní výraz pro hromadění.

V tomto kontextu je možné žlučník konceptualizovat v širším významu jako předmět / sílu, kterému / které můžeme přisoudit lidské vlastnosti, tj. můžeme jej antropomorfizovat, nebo s ním manipulovat jako s věcí. Konceptualizaci by pak odpovídaly příklady: *zlobil ho žlučník, chytnul ho žlučník, dostat / mít žlučník, odstranit / (ne)nechat si vyndat žlučník → (ne)mít žlučník*.

3.4.1 Deriváty

Mezi deriváty somatismů žlučník a žluč, které se vztahují k nemoci, defektu a jejich kolokace, patří například *žlučový / žlučnickový záchvat, žlučové kameny / kamínky, žlučnickový písek* apod.

3.5 Žlučník a žluč jako sídlo negativních emocí

I když je žlučových a žlučnickových příkladů v kontextu emocionálních prožitků, zejména v porovnání s žaludkem, méně, nepatří ke spojení, která by stála na okraji

užívání. Ba naopak jejich užívání vede k jazykové ekonomii, a proto se jeví pro uživatele jazyka jako relevantní. Například strukturu *naprosto ho vyvedl z rovnováhy, rozčílil ho* lze nahradit třemi slovy – *zvedl mu žluč*.

Před výčtem konkrétních příkladů je zajímavé se pozastavit u Hippokrata, potažmo u dějin psychologie temperamentu. Hippokrates stanovil čtyři základní tekutiny (krev, žluč, černou žluč a sliz). Nerovnováha či přebytek určité tekutiny pak ovlivňuje temperament jedince. Nerovnováha žluče byla zodpovědná za povahové rysy cholerika, černé žluče za povahové rysy melancholika, přičemž oba patří k labilnímu osobnostnímu rozpoložení. Jak vidno, už Hippokrates dával do určité souvislosti žluč s emocemi a projevem člověka na veřejnosti.

Psychosomatika dává žlučník do souvislosti s nespokojeností se světem, závistí, někdy se mluví až o rafinované agresi, vzteku apod. Pokud je člověk málo průbojný, ostrý, drží v sobě konflikty, měl by do svého života zapojit více agrese (s mírou), neměl by potlačovat své prožitky. Pokud tak neudělá, může blokovat tok své žluči, a tím si zadělat na zdravotní problémy a nespokojenost se svým životem (či opačně; na nespokojenost se svým životem a poté na zdravotní problémy).

Ostatně i pokud by tato práce zcela zanedbala psychosomatický pohled na problematiku, je potvrzeno, že kromě tučné stravy může žlučnickové problémy nastartovat stres, neklid. Lze se dokonce setkat i s názory, že stres je dokonce častější viník žlučnickových nemocí a problémů než strava.

Stručný úvod k problematice somatismů naznačil, že souvislost mezi orgánem, jeho funkcemi jako takovými a emocemi, prožitky existuje. A i to může být důvodem, proč nám někdo *hýbe žlučí*.

Na rozdíl od žaludku lze u žlučníku pozorovat, že konotace a jazykový obraz žlučníku a žluče v češtině nese jen negativní významy, zejména rozčilení (nebo podnět k tomu, aby se někdo rozčílil) a nenávisť. Žlučník má v porovnání se žlučí zastoupení minimální.

Jako nemoc bylo v předešlé kategorii zaevidováno *dostat žlučník*. Když *někdo dostane žlučník z někoho*, znamená to, že ho někdo neúměrně rozčílil, vystresoval, rozzlobil.

Podobně je na tom *pohnout / hýbat někomu žlučí* nebo *zvednout / zvedat někomu žluč*. Spojení znamená vyvézt někoho z rovnováhy, rozčílil ho, vytočit ho.

Další z řady obrátů, který vyjadřuje negativní emoci, našťavaného člověka, je *člověk s pohnutou žlučí*. Jak uvidíme v dalších případech, v českém jazykovém obraze světa je

pohyb žluče jako tekutiny její při vyjádření negativní emoce časté. Není to jediný případ vyjádření pohybu, vychýlení uvnitř lidského těla s negativní konotací, pro ilustraci např. *hnulo to ním, pohnulo to s ním, to se v něm hnulo* apod.

V důsledku toho je *rozlila se mu žluč* nebo *kypěla / vzkypěla v něm žluč* dalším případem vychýlení tekutiny ze svého místa, tj. nestandardní situace.

Spolu s předešlým příkladem tvoří *div mu nepukla žluč* k vyjádření vyššího stupně rozčilení. V tomto případě ale nejde o tekutinu, vychýlení a pohyb, ale prasknutí, puknutí předmětu. Proces prasknutí a puknutí je obvykle asociován s určitým přebytkem, v tomto spojení se žlučí.

Vyšší stupeň negativní emoce je nenávist, když *na někoho z někoho vytéká žluč* nebo *někdo vyleje na někoho žluč*. Charakter nenávisti kontextu připisuje i *tolik utajené žluče, tolik nesmiřitelné zloby*.

Jazykový obraz světa žluče je v češtině konceptualizován jako tekutina, která se může díky své konzistenci pohybově realizovat – přelévat, rozlévat přemísťovat. Přebírá i vlastnost tekutiny, která je schopna dosáhnout bodu varu. Tomuto obrazu tedy odpovídají následující spojení: *pohnout / hýbat někomu žlučí* nebo *zvednout / zvedat někomu žluč*, *člověk s pohnutou žlučí*, *rozlila se mu žluč* nebo *kypěla / vzkypěla v něm žluč*, *žluč z někoho na někoho vytéká*.

3.5.1 Deriváty

V předešlých dvou podkapitolách se vyskytovaly deriváty neobrazné. V tomto případě, zastoupeném řídce, žluč metaforičnosti ale nabývá. Příkladem je *žlučovitý člověk / dědek*. Pokud je někdo žlučovitý, je to člověk nepříjemný, protivný, otravný. Samotná charakteristika adjektiva implikuje negativní vlastnosti a postoj člověka. I Hippokratova teorie čtyř tekutin považovala žluč jako tekutinu typicky se vyskytující v těle cholerika, černá žluč pak v těle melancholika (labilní škála z hlediska metodologie temperamentu). Roli zde může sehrát charakter žluči, tedy trpké, hořké tekutiny. Hořké má obvykle spíše negativní konotaci. Lze zohlednit i fakt, že jazykové opozitum ke slovu hořký může být sladký.

3.6 Žlutá je (ne)dobrá, už je to tak...

V závěru kapitoly je dlužno se zmínit o žluté barvě. Jak bylo možno vidět, žluč se v českém jazykovém obraze světa projevuje veskrze negativně, metaforicky vzato, pokud někdo leze někomu na nervy, je nepříjemný apod. Žluč je zelenožluté barvy a symbolika žluté barvy by mohla dokreslit hranice tohoto pohledu.

Nelichotivé konotace doprovází každou barvu; i když je zelená barvou jarní probouzející se přírody, zelený člověk nevypadá zdravě, ale nemocně. Následujícím způsobem by se dalo pokračovat u každé barvy. V českém jazykovém obraze světa zaujímá žlutá barva až šesté místo v žebříčku základních barev a poměr negativních a pozitivních konotací (ostatně i poměr neoblby a popularity) je ve prospěch složky první.

V češtině je asociována:

1. se sluncem (teplo, zář, zlato) – např. *zářivě žluté pole ohnice* (roztavené slunce),
2. s přírodou (podzim, zralost, umírání) - např. *prokvítání zeleně žlutí*,
3. s člověkem (nemoc, stáří, zlé vášně) – např. *žloutnout jako podmásniček*,
4. s věcmi (obvykle s jejich stářím, pokročilým stavem) - např. *žloutnutí rodný list*.

Kromě derivátů této barvy (*zežloutnout*, *nažloutlý*) motivovala žlutá vznik některých přírodních jevů, jako je *žluťásek*, *žloutek* (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 217 — 232).

I když okolnosti nahrávají k myšlence, že zpravidla negativní konotace žluté barvy by mohly mít co do činění s negativním jazykovým obrazem světa žluče, hořké žluté tekutiny uvnitř našeho těla, závěr není tak jednoznačný. Podle Etymologického slovníku českého jazyka (Machek, 1968) je souvislost slova *žluč* se žlutou barvou nepravděpodobná. Naopak v Českém etymologickém slovníku (Rejzek, 2001) autor avizuje pravý opak; že žluč dostala své jméno právě podle žlutozelené barvy.

V důsledku porovnání dvou etymologických slovníků je určit motivaci a její směr úkolem nesnadným. Není však možné vyloučit, že právě po objevu barevné charakteristiky tohoto sekretu začala mít žlutá barva negativní konotace (v češtině).

4 Žáha

4.1 Etymologie

V Etymologickém slovníku jazyka českého (Machek, 1968) samostatnou definici *žáhy* najít nelze. Je začleněna pod lematem *páliti*.

V druhém etymologickém pramenu, Českém etymologickém slovníku (Rejzek, 2010), své místo žáha našla: 'palčivý pocit v hltanu a jícnu při poruchách trávení'. Stč. *zháha, žháha, p. zgaga, str. izgaga (r. izžóga)*. Psl. od stejného kořene, jaký je v *žhnout*. Nynější tvar podle staršího *žáhati* 'pálit' (srov. *žahavý, žahavka*), jež zase vychází z předsl. *gēg-.

4.2 Žáha a její charakteristika

Na rozdíl od žaludku, žluče a žlučníku není žáha prostorově ani z hlediska formy vymezený orgán. Jde o nepříjemně pálivý (někdy až kyselý) pocit lokalizovaný pod hrudní kostí, vystřelující z žaludku až do krku. Synonymně se k pálení žáhy používá i výraz překyselení žaludku. Z biologického hlediska je příčina ve stravě a stravovacích návycích jedince (tučná a kořeněná jídla), někdy i životního stylu (kouření, přejídání).

Psychosomatika vidí problém pálení žáhy v nedostatečném uvolnění člověka. Jedinec, který žije v obavách z nebezpečí, má s během života obecně problém. Pálení žáhy je připodobňováno k ohni (ke strachu), jehož pomocí bychom se měli uvolnit. Jinými slovy, přeměnit strach v radost. Je zajímavé, že psychosomatici přirovnávají pálení žáhy k něčemu, co nemůžeme strávit, nebo k tomu, co nám leze krkem, což je více než příhodné. Žáha nás totiž skutečně pálí v krku a k její aktivaci dochází při trávení něčeho, co lze strávit obtížně.

Metaforicky pak souvisí s emocemi, zejména se vztekem. Jazyk se v tomto případě nesetkává s velkým množstvím příkladů, i přesto lze žáhu v českém jazykovém obraze světa rozdělit do dvou profilů.

- a) Žáha primárně anatomicky: *Pálí ho žáha.*
- b) Žáha jako sídlo negativních emocí: *Svlažil si na něm žáhu.*

4.3 Žáha primárně anatomicky

Žáha je zde reprezentována jako průvodní okolnost trávicích problémů a důsledek špatného stravování a funkce žaludku.

Pálí ho žáha, pálení žáhy. Pokud někoho trápí žáha, často se potýká s nedokonalým trávením, a v důsledku toho jejím pálením.

Spojení *trápí ho žáha* už odkazuje k trvalejším, často opakujícím se problémům, ne-li k chronickému průběhu.

V materiálu českého národního korpusu je zachyceno spojení, že *žáha někomu něco oznamuje*. Dělá tak obvykle svými projevy, pálením, upozorňuje na nevhodnou skladbu požitého jídla, pití. Z jazykového hlediska se jedná o personifikaci.

Jazykový obraz světa žáhy v češtině je v tomto případě abstraktní nehmatatelná substance, která může vyvolávat nepříjemné pocity. Za její vznik si člověk může zpravidla sám. Podobně je to s výrazem *trápí ho svědomí*. V obou případech jde totiž o něco, co nemá fyzickou povahu, a přitom člověku může něco způsobit. Nefyzickou a abstraktní povahu mají z toho důvodu, že nás v podstatě nepálí žáha, ale žaludeční šťávy vracející se ze žaludku do jícnu. Proces, který si jedinec zavinil sám. Podobně je tomu u svědomí, kde se sice říká, že někoho trápí, přitom jde o lidské činy, které stojí za nevyžádaným duševním pocitem.

4.4 Žáha jako sídlo negativních emocí

V úvodní kapitole o žáze byl proces jejího pálení asociován s něčím, co nemůžeme překousnout, strávit, co nám leze krkem apod. Žáha se v českém jazykovém obraze světa podílí na vyjadřování vzteku, zlosti, nespokojenosti, přímo ale odkazuje k procesu uvolnění, vylití a vybití vzteku.

Zchladit si na někom žáhu odkazuje k vylití si zlosti na někom. Zchlazení zde zaujímá pozici pozitivního protikladu ke stavu horkosti (zlosti). Podobně je na tom i vyjádření *svlažit si žáhu*.

Vylití vzteku je v češtině vyjadřováno ještě pomocí jednoho spojení, a to *vylít si žáhu*. Význam slova *vylití* zde může mít podobu ulehčení, odstranění, zbavení se negativní emoce.

Jazykový obraz světa žáhy v češtině je prezentován dvěma metaforami, a to horkost a tekutina. Žáhu si totiž můžeme zchladit / svlažit, počáteční situace tedy odkazuje na horkou tekutinu, která může dosáhnout nižší teploty, tj. být utlumena. Koncept tekutiny se naopak projevuje v příkladu druhém, vylít si na někoho žáhu. Chová se jako tekutina, jejíž objem je možný přelévat.

5 Střevo

5.1 Etymologie

Staročesky *(s)třevo*, *střívko*, *střevní*. - Všeslov.: stsl *črevo* břich, slc. *črevo*, r. *čerevo*, ukr. *čévevo*, sln. *črévo* (gen. - *esa*, nepůvodní), sch. *crijevo*, dříve *črevo* spodní část strupu, žaludek, břich, pol. *trzewo*, stpol. *strzewo*, hl. *črjewo*, dl. *crjowo*, b. *črevó* střevo - psl. *červó*. Nejblíže je snad lit. *skilvis* žaludek; neboť i *střevo se* vulg. někdy klade v tomto smyslu: *naprati střevo* Jg. U nás bylo ztraceno "pohyblivé" *s* a *l* bylo oslabeno v *r*. Jinak jsou tato slova nejasná (Machek, 1968).

Český etymologický slovník (Rejzek, 2001) tvrdí, že psl. **červo* je pokračováním ie. **(s)ker-uo* od **(s)ker-* 'řezat, sekat', tedy původně asi 'co je vyříznuto ze zvířecího břicha'. S jinou příp. je příbuzné stpr. *kērmēn* 'břicho'.

5.2 Střevo a jeho charakteristika

Střevo je nejdelší úsek trávicí trubice. V trávicím systému navazuje na žaludek a s jeho konečnou částí, konečníkem, cestu potravy tělem uzavírá. Lidské tělo disponuje tlustým, tenkým a slepým střevem. Jeho primární funkce je dokončit trávení přijaté potravy a nestrávené a nehodící se zbytky vyloučit.

Vedle žaludku, žluče, žlučníku a žáhy je dalším komponentem trávicí soustavy, která vedle svého primárně anatomického významu nese i jiné, metaforické, obrazy světa.

Z hlediska psychosomatiky je zásadní poznatek, že střevo se jeví jako systém zpracování hmotných dojmů v kontrastu zpracování nehmotných dojmů v mozku. Například vředová choroba dvanáctníku (tenké střevo) má souvislost s řešením krizových situací, jistě zátěže. Ty nejčastější jsou spojeny se ztrátou rodiny, blízkého člena, ale i zaměstnání nebo statutu v sociální skupině. Člověk má potom pocit, že ztratil ochranu, záštitu a nenaučil se s touto situací vyrovnat, tj. touží po harmonii, která se mu nedostala. I u Crohnovy choroby je základní příčinou neschopnost řešit odpor a problémy. (Poněšický, 2002, s. 88).

Ulcerózní kolitida (vředový zánět tlustého střeva) je spojena „s vyhýbáním se konfliktu. Čím méně intenzivní vztah k lidem a okolnímu světu, tím více se pacient zabývá sám sebou“.³² Proto je střevům přisuzována problematika existenční úzkosti, nevědomí a hlavně lidského vnitřního světa, což by mohlo souviset s následujícími příklady a profily:

³² POŠETICKÝ, Jan: Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty i laiky, Praha, Tritron, 2002, 90

- a) Střevo primárně anatomicky: *Měl zauzlená střeva.*
- b) Střevo jako vnitřek / povaha individua: *Ten mu ale pěkně propal střeva.*
- c) Střevo jako lidská vlastnost a její projevy: *To jsem ještě neviděl, vždyť to je učiněné střevo!*

5.3 Střevo primárně jako trávicí orgán

Vyjádření *protrhnout si střeva*, eventuálně *prasklé střevo* může mít v češtině tři významy.

1. význam příjmu velkého, neúměrného množství potravy, přejídání;
2. průjem;
3. v medicíně vážný (až smrtelný) stav, kdy se protrhne stěna střeva a dochází k vyprázdnění obsahu střeva do dutiny břišní.

Zdravotními komplikacemi lze pokračovat, kdy *nadýmání střev* je velmi častý, avšak ne vážný zdravotní problém.

Horší je to se *zauzlením střev*, se jedná se o vážnou příhodu břišní, kdy se jedna část střeva zasune do druhé. U prvních třech příkladů jde samozřejmě o nelékařské a neodborné pojmenování.

Zmínit lze i *tenké a tlusté střevo*, kdy důvod pro jejich pojmenování pravděpodobně plyne z jejich skutečného vzhledu.

Jazykový obraz světa střev v češtině lze v tomto případě interpretovat jako pytel, vak s určitým limitovaným obsahem. Když je jeho obsah, kapacita překročena, vede to k logickým následkům – protržení (*protrhnout si střeva*), prasknutí (*prasklé střevo*). I příklad *zauzlení střev* do představového schématu vaku, pytle zapadá a co se týče jeho fyzikálních vlastností, může být tenký i tlustý.

5.3.1 Deriváty

Deriváty slova *střevo* lze sledovat v těsné souvislosti s lidským tělem, kam patří odvozeniny, jako je *střevní katar*, *střevní kolika*, *střevní infekce*, *střevní bakterie*, *střevní klky*, *střevní flóra* apod.

V druhém případě, řídce zastoupeném, je adjektivum obraznějšího charakteru – *mít střevní chřipku*. U střevní chřipky narážíme na to samé jako u žaludeční chřipky. Chřipka je záležitostí dýchacích cest, pochází ze stč. *chřipěti* 'chraptět, sípat'. Důvodem, proč se používá i pro označení choroby střev, může být shoda v určitých symptomech, jako je

například inkubační doba, celková vyčerpanost organismu apod. nebo nedostatek fantazie přijít s novým pojmenováním pro méně závažné trávicí onemocnění.

5.4 Slepé střevo

Přívlastek *slepé* vlastní z toho důvodu, že nikam nevede. Ústí v tlustém střevě a svým červovitým zakončením (apendix) netvoří žádné pokračování, nýbrž jen slepé zakončení. Dlouho se spekulovalo o důvodu jeho existence v lidském těle. Zatímco dříve bylo považováno za zakrnělý nepotřebný orgán, nedávné práce popisují slepé střevo jako zásobárnu užitečných bakterií, jinými slovy zdroj pro horší časy, i proto bylo dříve možné zaslechnout výrazy jako *být někde platný jako slepé střevo*.

V medicíně nalezneme spojení jako *operace / vyříznutí / uříznutí / vyšmiknutí slepého střeva*, kdy se jedná o chirurgické odstranění výběžku slepého střeva, apendixu. Pokud se zánět slepého střeva nerozpozná včas, může dojít ke komplikace známé pod termínem *prasklé slepé střevo*.

5.5 Střevo jako vnitřek / povaha individua

V české frazeologii se někdy střeva promítají do vyjadřování o povaze člověka, jak je tomu v následujícím případě *vidět někomu až do střev*. Toto spojení je synonymní s *vidět někomu až do žaludku*, tj. dobře někoho znát, odhadnout jeho jednání a postoj.

Stejně jako v případě žaludku sem lze zařadit jazykové vyjádření *proprat někomu střeva*, které znamená vynadat někomu za něco, co měl splnit, co slíbil a nedodržel (jakékoli provinění). Svou obdobu nalézá u *vyčistit* nebo *vyprat někomu žaludek*.

5.6 Střevo jako lidská schopnost

Lexém střevo se vyskytuje jako charakteristika nebo rys lidských vlastností jen metaforicky. Pro vyjádření hloupého, nemotorného nebo nepoužitelného člověka použijeme spojení *to je ale střevo* nebo *je to učiněné střevo* nebo *je to hotové střevo*!

S pojmem *střevo* se setkáváme při označování především mladšího člověka. V tomto případě nejde zpravidla o hanlivý význam. Jedná se o zkušenosti, které může nabídnout. V porovnání se starším člověkem je nazván *střevem*. Stejně se dá význam

lexému *střevo* aplikovat na profesní život, kdy člověk, který pracuje v konkrétní branži po dlouho dobu, je zkušenější než čerstvě přijatý pracovník do zaměstnání (*střevo*).

O pozitivní význam se jedná v případě *básnického střeva*. Mít básnické střevo znamená mít umělecké nadání, schopnost veršovat a psát básně. Střevu je přisuzována problematika našeho vnitřního světa, který je často podkladem poezie, naší fantazie a niternosti.

Skutečnost, že psychosomaticky je střevo místo, kde se zbavujeme toho, co nepotřebujeme, by mohla vysvětlovat fakt, že když někoho něco trápí, jde psát, lidově řečeno „se jde vypsat“ a často se setkává s pocitem úlevy.

5.7 Střevo vs žaludek

Blízkost těchto dvou břišních orgánů je z jazykového hlediska nepopíratelná a zajímavá. *Nacpat si žaludek* znamená totéž jako *nacpat si střevo*. Chřipka, ve svém původním významu jako onemocnění horních a dolních cest dýchacích, je zaměňována s deriváty obou somatismů, tj. *střevní chřipka* a *žaludeční chřipka*, přičemž význam je opět synonymní (při střevní / žaludeční chřipce je oslaben celý zažívací systém, nezáleží na tom, zdali je průjem dominantnější průvodní okolností než zvracení či naopak).

Když *někdo někomu vidí do žaludku*, je to stejné, jako kdyby *mu viděl do střev*. Pokud někdo někoho rozzlobí a má být za to náležitě potrestán, *může mu proprat střevo nebo žaludek*. Obojí je stejné.

Blízkost střeva a žaludku je o to zajímavější, že každá dvojice příkladů plyne z jiných profilů. První příklad pracuje se somatismy jako s anatomickými jednotkami, v druhém případě lze narazit na problematiku derivátů, do třetice jsou trávicí orgány vnitřkem a povahou člověka. Tři identické příklady, tři různé oblasti.

Možné vysvětlení pro blízkost dvou trávicích orgánů je jejich blízkost. Tenké střevo je situováno mezi žaludek a tlusté střevo. I přes zdání, že vzdálenosti a rozdíly jsou patrné, při neznalosti anatomie lidského těla mohou splývat, u (jazykových) projevů to může vést k situaci totožné. Vysvětlení může mít i spojitost s obecnou definicí břicha, které je vymezeno od žeber až po pánev, povědomí o jeho přesné struktuře může vést k nepřesnosti a splývání pojmenování.

ZÁVĚR

Tato bakalářská práce se zabývala obrazem vybraných somatismů v českém jazyce. Výběr byl zúžen na komponenty (žaludek, žlučník, žluč, střevo) a jevy trávicí soustavy (žáha). Obecně se práce věnovala jazykovému obrazu světa v kontextu kognitivní vědy, konkrétně lingvistiky. Kognitivní věda se zabývá pochody mysli a procesy s ní spojenými, lingvistika si pak klade za cíl postihnout neuropsychologickou realitu a její manifestaci v jazyce, kterou předchází jevy, jako je kategorizace, představová schémata apod. Jeden ze základních principů protkávající tuto práci je antropocentrismus, východisko, že sám člověk a jeho tělo funguje jako filtr, měřítko a tím určuje lidskou perspektivu a percepci světa kolem sebe.

Na základě zmiňované percepce a perspektivy vznikají jazykové jevy společností považované za samozřejmé, pro kognitivní lingvistiku však zkoumatelné. Cílem této práce bylo popsat jazykový obraz vybraných somatismů v češtině, přičemž hlavními zdroji byly kolokace, frazeologie a deriváty konkrétních slov. Pro představu o propojení češtiny s jazyky ostatními stojí na pozadí práce etymologie. Strukturu práce rámuje i psychosomatika, která může pomáhat při hledání souvislostí mezi specificky zmíněným báзовým elementem (kolokace, frazeologické jednotky, derivátu), situací, ve které je použit, a lidskou vnitřní psychologickou realitou.

Jádrem práce a aplikací teorie do praxe pak byla praktická část, která vyústila v následující závěry.

Co do žaludku, jeho jazykový obraz světa v češtině je možno rozdělit do několika kategorií. Kategorií souvisejících primárně s jeho organickou povahou, tak kategorií orientující se na naše prožitky. Konceptů existuje více, k těm nejpočetnějším patří dva zmíněné. Důležité je vyzdvihnout rozdíl mezi žaludkem a břichem. Vymezení břicha v českém jazykovém obrazu světa je větší než u žaludku, neboť zabírá místo přibližně od žeber po pánev (*hladit si břicho*). Nicméně někdy může znamenat pouze určitou část břicha (*zatáhnout břicho* – myslíme břišní svaly, žaludek). V důsledku toho zaujímá žaludek spíše podřízenou roli vzhledem k břichu a jeví se v jazykovém obrazu řidčeji zastoupený. Co do povahy používání břicha a žaludku, žaludek je více metaforický, emocionální, břicho má naopak více fyzický charakter.

Po rozboru jazykového obrazu světa žluče a žlučníku lze usoudit, že sdílí určité charakteristiky s žaludkem, potažmo jeho jazykovým obrazem světa v češtině. S žaludkem má společnou souvislost s emocemi. Žaludek se, mimo jiné, chápe jako sídlo nepříjemných

a negativních pocitů, žlučník pracuje s negativně zabarvenými emocemi taktéž; zejména s pocity jako je rozčilení, nenávist, nepřátelství k někomu.

Oba orgány je možné podložit jistým psychosomatickým pozadím, pokud se tak nestane, je empiricky dokázáno, že negativní, chmurné, nevyžádané a stresující pocity a okamžiky v našem životě se promítají do této břišní oblasti, oblasti žaludku a žluče, což se jejich jazykového vnímání může promítat.

Pokud jde o jejich jazykový obraz světa v českém jazyce, jejich používání zaujímá jak oblast týkající se bezprostředně lidského těla, tak sféru metaforickou a metonymickou.

Zatímco je u žaludku dominantní pojetí nádoby, u žlučníku se setkáváme s tekutinou. Zmínit je možné i jejich deriváty, které své uplatnění najdou taktéž jak na poli primárně organickém, tak metaforickém. Co do kvantity, žaludek má svým početnějším zastoupením příkladů v českém jazykovém obraze světa převahu.

Problematika žáhy v jazykovém obraze češtiny nepatří kvantitativně k nepočetnějším. I pár příkladů, které bylo možno interpretovat, lze shrnout do slova vztek a jeho vybití, kde žáhu v jazykovém obraze interpretujeme jako tekutinu s jejími fyzikálními vlastnostmi. V druhém případě funguje jako antropomorfizovaná abstraktní jednotka, která člověka dokáže trápit, pálit, něco mu oznamovat.

Posledním komponentem trávicí soustavy, podléhající rozboru praktické části bylo střevo. Jazykový obraz nejdelší části trávicí soustavy v češtině se vyskytuje ve třech podobách: jednou z nich je vak, chceme-li, pytel, druhou vnitřek člověka / lidská povaha a konečně třetí, lidská vlastnost. První, primárně biologickou, kdy je střevo jako vak / pytel nositelem určitého obsahu o konkrétním objemu. V druhém případě mluvíme o osobnosti člověka, o jejím centru. Ve třetím o jedné specifické vlastnosti člověka, nemotornosti.

Jak vidno, práce podrobila rozboru výrazivo používané dnes a denně, často bez hlubšího zamyšlení uživatelů nad jeho povahou. Právě kognitivní lingvistika si klade za cíl zamyslet se právě nad povahou manifestace jazykových jevů. I když se s problematikou kognitivní lingvistiky setkává zpravidla člověk vzdělaný na poli jazykovědy, i pro nelingvisty, žáky základních a středních škol by bylo podnětné nenahlížet na svůj mateřský jazyk izolovaně, bez kontextu jiných věd a jen přes učebnici gramatiky. To je právě to, o co kognitivní lingvistika usiluje, neboť sama je příklad neizolované a průnikové vědy.

RESUMÉ

Bakalářská práce pojednává o jazykovém obraze světa vybraných somatismů v českém jazyce, konkrétně o komponentech trávicí soustavy (žaludek, žluč, žlučník, záha, střevo). Teoretická část se zabývá termínem *kognice*, kognitivní vědou, posléze i lingvistikou. Dále objasňuje procesy v naší mysli, které jsou pro koncept jazykového obrazu světa klíčové, tj. konceptualizace, kategorizace, metafora, antropocentrismus apod. Praktická část pak pracuje s konkrétním výskytem somatismů v různých jazykových kontextech, a to především v podobě kolokací nebo frazeologie a idiomatiky. Analýza probíhá na základě teorie profilu a jeho představových schémat.

Znalosti z oblasti lingvistiky jsou doplněny o poznatky z psychosomatiky, neboť právě psychosomatika byla shledána jako (vhodný) doplňující či pomocný zdroj pro objasňování spojitostí mezi výskytem somatismů v jazyce a mimojazykovou realitou.

ABSTRACT

The bachelor thesis deals with a linguistic picture of the world of the particular somatisms, namely the components of the digestive system (stomach, bile, gall bladder, heartburn, intestine). The theoretical part covers the term *cognition*, cognitive science and, logically, cognitive linguistics. Furthermore, it includes the indispensable and key topics which have to be taken into account to understand the concept of the linguistic picture of the world, i.e. conceptualization, categorization, metaphor, anthropocentrism etc. The practical part is interested in the real occurrence of the somatisms in various language contexts. In particular, their occurrence in collocations, phraseology and idiomatic expressions. The analysis is based on the profile theory and its image schema.

The linguistic background is supplemented with the psychosomatic knowledge because it appears to be a helpful science branch while completing and considering the possible connection between the occurrence of somatism in the language of the specific culture and extralinguistic reality.

KLÍČOVÁ SLOVA

Kognice

Kognitivní lingvistika

Jazykový obraz světa

Kategorizace

Schéma

Profil

Antropocentrismus

Žaludek

Žlučník

Žluč

Žáha

Střevo

Trávit

POUŽITÁ LITERATURA

PRIMÁRNÍ

Český národní korpus

DRAAISMA, Douwe. *Metafory paměti*. Praha: Mladá fronta, 2003. 281. ISBN 80-204-0919-X.

FILIPEC, Josef et. al. *Slovník spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2010. 647. ISBN 978-80-200-1347-7.

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006. 655. ISBN 80-86138-78-X.

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968. 866. 505-21-875.

MRHAČOVÁ, Eva. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. (Tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: FF OU, 2002. 198. ISBN 2000 80-7042-570-9.

NEBESKÁ, Iva: *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: UK, 2007. 127. ISBN 978-80-7308-213-0.

Obraz světa v jazyce: Sborník příspěvků, které zazněly v jazykovědné sekci XIX. Ročníku česko-polské meziuniverzitní konference. Editor: Jasňa Šlédrová. Praha: MFF UK, 2007. 143. ISBN 978-80-7308-213-0.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Český Těšín: Leda, 2001. 751. ISBN 80-85927-85-3.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. *Vybraná slovesa pohybu v češtině*. Praha: Karolinum, 2010. 124. ISBN 978-80-246-1813-5.

SCHWARZOVÁ, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin, 2009. 205. ISBN 978-80-7272-155-9.

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. 312. ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. 343. ISBN 80-246-0919-3.

PONĚŠICKÝ, Jan. *Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty i laiky*. Praha: Tritron, 2002. 128. ISBN 80-7254-216-8.

SEKUNDÁRNÍ

BOZDĚCHOVÁ, Ivana. *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z*

lékařství). Praha: Karolinum, 2009. 270. ISBN 978-80-246-1539-4.

TURNER, Mark. *Literární mysl*. Brno: Host, 2005). 278. ISBN 80-7294-130-5.

HAVEL, Ivan M. *Věda o duši. Vesmír*, 2003, roč. 79, 362-363, ISSN 0042-4544.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Borovička, Lukáš. Rozmlouvání druhé. <http://texty.citanka.cz/jungmann/2roz1-2.html> [Aktivní 15. 15. 2013].

Frühbauerová, Jitka 2011. Psychosomatika :: Bc. Jitka Frühbauerová. <http://www.poradce-osobnirozvoj.cz/sluzby/psychosomatika/> [Aktivní 26. 3. 2013].

Hučín, Jakub. Články Jakuba Hučina. <http://jakub.hucin.cz/psychosomatika.html> [Aktivní 28. 4. 2013].

Lucky-Hennlichová, Jiřina. Žlučník – koordinátor našich rozhodnutí. http://www.hennlichova.cz/ASTROHENNLICH/09_clanky/03_brezen.htm [Aktivní 25. 3. 2013].

Náš člověk. <http://zanet-zlucniku-zlucovych-cest-cholecystitida-cholestaza.nasclovek.cz/> [Aktivní 9. 1. 2013].

Madejová, Alena. Zjištění zdravotního stavu – harmonizace organismu. <http://www.zdravotnistav.estranky.cz/clanky/vyznamnemoci.html> [Aktivní 3. 3. 2013].

Světlo v nás. <http://www.svetlovnas.estranky.cz/clanky/psychosomatika---vse-se-vsime-zuby-a-dalsi-prijemnosti.html> [Aktivní 18. 4. 2013].

Šafránek, Ladislav 2011. Psychosomatické poruchy zdraví. <http://www.celostnimedicina.cz/psychosomaticke-poruchy-zdravi.htm> [Aktivní 3. 3. 2013].